

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

**География
предмети боюнча ЖАЛПЫ БИЛИМ БЕРҮҮ
УЮМДАРЫ ҮЧҮН окуу ПРОГРАММАСЫ
6–11- КЛАСС**

Бишкек–2023

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ВЕРУУ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ ВЕРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

ГЕОГРАФИЯ

**Жалпы билим беруу уюмдары учун программа
6-11- класстар**

Программа Кыргыз билим беруу академиясынын табигый-илимий жана математикалык билим беруу лабораториясында жалпы билим беруу уюмдары учун география предметинин стандартынын (6-11-класстар) негизинде тузулду (Кыргыз билим беруу академиясынын (КББА) Окумуштуулар кеңешинин тарабынан жактырылган 2022- жылдын 11-ноябрындагы № 7 токтому).

Тузуучулар:

Джунушалиева К.К.- п.и.к., доцент, КББАнын жетектеочу илимий кызматкери; **Кожогелдиев Т.А.** - И. Арабаев атындагы КМУнун ага окутуучусу;

Сатышева Э.Ж. - Бишкек шаарынын Мэриясынын билим беруу департаментинин адиси;

Копелева Л.В. - Кара-Балта шаарынын №5 орто мектебинин география мугалими.

Шыгаева Ч.У. – Бишкек шаарынын №72 орто мектебинин география мугалими

Рецензент:

Кыргыз Республикасынын билим беруу жана илим министрлигинин алдындагы Республикалык педагогикалык кызматкерлердин квалификациясын жогорулатуу жана кайра даярдоо институтунун ага окутуучусу Султанбек кызы*Чынара

МАЗМУНУ

ТҮШҮНДҮРМӨ КАТ	
ПРОГРАММАНЫН	
МАЗМУНУ.....	
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИНИН КҮТҮЛҮҮЧҮ	
НАТЫЙЖАЛАРЫ.....	
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН	
БААЛОО.....	
СУНУШТАЛУУЧУ	
АДАБИЯТТАР.....	

ТҮШҮНДҮРМӨ КАТ

Жалпы билим берүү уюмдарынын 6–11-класстары үчүн география боюнча программасы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2022-жылдын 22-июлундагы №393 «Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү мектебинин мамлекеттик билим берүү стандартын бекитүү жөнүндөгү» токтому менен бекитилген жана жалпы билим берүү уюмдары үчүн география (6–11-класстар) боюнча предметтик стандартын бекитүү жөнүндөгү» (Кыргыз билим берүү академиясынын (КБА) Окумуштуулар кеңеши тарабынан бекитилген) 2022-жылдын 11-ноябрындагы №7 протоколу) Кыргыз Республикасынын жалпы орто билим берүү мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде түзүлгөн.

Программаны түзүүдө мектепте географияны окутуу процессине билим берүүнү өнүктүрүүнүн дүйнөлүк тенденцияларынын таасири эске алынган. Бул тенденциялардын мүнөздүү белгилери болуп төмөнкүлөр саналат: окутууга компетенттүүлүккө негизделген мамиле, окуучулардын функционалдык сабаттуулугун жана жашыл көндүмдөрүн калыптандыруу, маданият жана адамзат баалуулуктарынын көйгөйлөрүнө көңүл буруу, дүйнөдөгү улуттар аралык мамилелер жана глобалдык экологиялык көйгөйлөрдүн пайда болушу..

Географиялык билим берүүнүн максаты – активдүү жарандык позицияга ээ, сынчыл ой жүгүрткөн, кырдаалды баалай билген жана коомдук өнүгүүгө жана айлана-чөйрөгө терс таасирин тийгизүүчү өз ишмердүүлүгүнүн кесепеттерин алдын ала билген, комплекстүү географиялык компетенцияларга ээ болгон сабаттуу инсанды калыптандыруу.

«География» предметин окутуунун милдеттери окуучуларга географиялык компетенцияларды когнитивдик (маалыматтык), өнүктүрүүчү (активдүүлүк) жана баалуулук (билим берүүчү) багыттарда калыптандырууга жардам берүү болуп саналат.

Когнитивдик милдеттер:

- Жердин жаратылыш компоненттеринин (рельеф, топурак, гидросфера, климат, өсүмдүктөр) экосистемалардын ичиндеги жана алардын ортосундагы өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөзүн түшүнүү.

- Табигый, социалдык жана экономикалык системалардын иштешин жана алардын бири-бири менен өз ара аракеттенүүсүн түшүнүү.

- Жаратылышта жана коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөргө баа берүү.

- Глобалдык экологиялык проблемалар сыяктуу маселелер боюнча маалыматты түшүнүү жана сын көз менен баалоо.

- Улуттук жана эл аралык окуялардын "географиясы" боюнча көндүмдөрдү алуу жана географиялык объектилерди жана алардын абалын билүү жана түшүнүүгө негизделген аймактардын өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөзүн түшүнүү.

- Табигый шарттар, бир жагынан, адамдын иш-аракетине, экинчи жагынан, гендердик аспектилерди эске алуу менен, маданиятына, динине, социалдык-экономикалык, технологиялык жана саясий өнүгүү деңгээлине жараша ар кандай антропогендик ландшафттарды түзүүгө кандай таасир этерин түшүнүү. ар кандай иш-чараларда эркектер менен аялдар.

- Жердеги социалдык-экономикалык системалар (айыл чарбасы, отурукташуу, транспорт, өнөр жай, соода, энергетика, калк ж.б.) мейкиндикте жана убакытта кандайча жана эмне үчүн өзгөрөөрүн аныктоо, глобалдык жана жергиликтүү деңгээлдеги аймактык структуралык теңсиздик көйгөйлөрүн түшүндүрүү.

- Жер бетиндеги адамдардын жана коомдордун ар түрдүүлүгүн түшүнүүгө негизделген адамзаттын маданий көп түрдүүлүгүн талдоо.

- Өзүнүздүн регионунда жана өлкөнүздө болуп жаткан структураны жана процесстерди түшүнүү, ошондой эле бүткүл планетадагы табигый жана социалдык процесстердин глобалдуу өз ара көз карандылыгын билүү.

Ишмердүүлүк-милдеттери:

- Тексттик, сандык жана символикалык маалыматтарды (тексттер, сүрөттөр, графиктер, таблицалар, диаграммалар, карталар ж.б.) практикада колдонуу.
- Чыныгы изилдөөдө тажрыйбага ээ болуу (карта түзүү, интервью алуу, маалыматтын жана статистиканын ар кандай кошумча булактарын чечмелөө).
- Коммуникация, ой жүгүртүү, практикалык жана коомдук иш-аракеттердин көндүмдөрүн колдонуу үчүн: маселелерди жана темаларды аныктоо, маалыматты тандоо жана классификациялоо, маалыматтарды иштеп чыгуу, алынган маалыматтардын негизинде тыянак чыгаруу, жалпылоо, баалоо, чечим чыгаруу, жүрүм-турум жана аракеттердин мүнөзүн аныктоо алынган натыйжаларга ылайык топтордо иштешет.
- География сабагынан алган билимдерин жана көндүмдөрүн жеке, коомдук жана кесиптик иштеринде адекваттуу жана максаттуу пайдалануу.

Баалуулук милдеттер:

- Өз мекенинин өнүгүшүнө алгылыктуу салым кошуу, башка маданияттарды жана салттарды сыйлоого тарбиялоо;
- Курчап турган дүйнөгө, жер бетиндеги табигый жана коомдук кубулуштардын көп түрдүүлүгүнө кызыгуу көрсөтүү.
- Бир жагынан жаратылыштын кооздугун, экинчи жагынан адамдардын жашоо шартындагы айырмачылыктарды кабыл алуу.
- Келечек муундар үчүн айлана-чөйрөнүн сапаты жөнүндө кам көрүү.
- Чечим кабыл алууда айлана-чөйрө жөнүндө билимдин маанилүүлүгүн түшүнүү.
- Бардык адамдарды, алардын маданиятын, тарыхын, мамилесин жана жашоо образын түшүнүү жана урматтоо.
- Гендердик теңчиликтин маанилүүлүгүн таануу.
- Ар бир адамдын, социалдык топтун жана өлкөлөрдүн бири-бирине карата укуктарын гана эмес, милдеттерин да билиши керек.
- Коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн негизги принциптерине ылайык аракеттенүү, экологиялык жактан таза туруктуу жашоо образын колдонуу.

Мектептеги географиялык билим берүүнүн мазмуну Жердин географиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн ырааттуулугун жана үзгүлтүксүздүгүн, бүтүндөй географиялык чөйрөнүн татаалдыгын жана Жердин ар кандай аймактарынын шарттарында анын мейкиндик дифференциациясын чагылдырат жана төмөнкүдөй жалпы илимий мамилелерге негизделет.:

Комплекстүү өлкө таануу мамилеси, ал бүтүндүк идеясын жана географиянын биримдигин ишке ашырат, анын бардык көрүнүштөрүндө адамдын жашоосу жүрүп жаткан мейкиндикти уюштуруунун бирдиктүү окуусунун алкагында табигый-тарыхый, экономикалык жана социалдык мамилелерди синтездейт. Бул ыкманы ишке ашырууда адамдардын жашоосунун жана ишмердүүлүгүнүн мейкиндик ар түрдүүлүгүн, географиялык чөйрөдө адамдын жана адамзаттын ролун, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүнө адамдардын салымын изилдөө аркылуу предметтин гуманисттик жана маданий потенциалы ачылат;

Тарыхый-географиялык мамиле азыркы географиялык мазмундун ажырагыс бөлүгү болуп саналат, анткени көптөгөн географиялык процесстер жана кубулуштар алардын ортосундагы тарыхый-географиялык байланыштарды орнотууда тарыхый өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт. Өзгөчө көңүл предметтин мазмунунун тарыхый - маданий аспектилери: ар кандай элдердин маданияты – алардын турмуш-тиричилиги, тили, дини, улуттардын калыптанышынын этникалык өзгөчөлүктөрү, планета катары жердин географиялык ачылыштар жана изилдөө тарыхы ж. б. бөлүнөт;

- чөйрөлүк мамиле "адам – жаратылыш – чарба – айлана-чөйрө" тутумун изилдөөнү чагылдырат жана окуучулардын географиялык мейкиндик түшүнүгүн кеңейтүүгө кызмат кылат;

Геоэкологиялык мамиле географиялык жана экологиялык билимдер системасын олуттуу түрдө байытат, географияны экологиялаштыруу идеясын билимдердин үч түрүн: жаратылышты коргоо, адаптациялоо жана экологиялык коркунуч (коопсуздук) менен байланышкан антропоэкологиялык жана туруктуу жана экологиялык жактан коопсуз өнүгүү үчүн билим берүүнүн мазмунунун талаптарына жооп берген жаратылышты сарамжалдуу пайдаланууну анын мазмунуна жайылтуу менен ишке ашырат. Мындай мамиле жаратылыштын туруктуу өнүгүшүнө, социум жана экономика үчүн зарыл, ал жаңы көз караштарды калыптандырууга, айлана-чөйрөгө баалуу мамиле кылууга багытталган. Мектеп география курсунда окуучулар жердин табигый, социалдык, экономикалык системаларынын бүтүндүгү, туруктуулугу жана туруксуздугу жөнүндө түшүнүктөрдү калыптандырат. Туруктуу өнүгүү идеясы адамды анын жашоо чөйрөсү, жашоонун көбөйүү шарттары менен ажырагыс байланышта кароону камтыйт жана жаратылышты туруктуу өнүктүрүүнүн, айлана-чөйрөнү коргоонун жана коомдун өнүгүшүндө социалдык адилеттүүлүктүн негизги негизи болуп саналат. Мындан тышкары, адамзаттын глобалдык көйгөйлөрүн изилдөөгө, алардын пайда болуу себептерин, маңызын жана чечүү жолдорун аныктоого мүмкүндүк берет. Мындан улам географиялык билим берүүнүн мазмунуна "Туруктуу өнүгүү кызыкчылыгында билим берүү (ТӨБ)" идеясын - глобалдык экологиялык көйгөйлөрдү, физикалык-географиялык шарттардын жаратылышка жана адамдын жашоосуна тийгизген таасирин, адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин, жаратылыш ресурстарын туруктуу пайдалануу, биологиялык түрлөрдүн кыскаруу коркунучу ж. б. киргизүү зарылдыгы келип чыгат.

Маданий мамиле предметтин мазмунуна социомаданий компонентти киргизүүнү камтыйт, окутууда адамдын ишмердүүлүгүнүн продуктусу жана чөйрөсү болуп саналган геомаданий мейкиндигинин концепциясын колдонуу менен физикалык кубулуш катары эмес, адам менен болгон мамиледе анын аң-сезиминде образдуу чагылдырылган ишмердүүлүктүн натыйжасы катары кабыл алынат;

Компетенттүүлүк мамиле географиялык компетенттүүлүктү калыптандырууга, б.а. окуучулардын турмуштук маанилүү кырдаалдарда практикалык маселелерди чечүү үчүн үйрөнгөн билимдерин, көндүмдөрүн, реалдуу жашоодо иштөө ыкмаларын колдонууга даярдыгына көңүл бурат.

Географиялык компетенттүүлүктүн маңызы-дүйнөнүн бир бүтүн картинасын көрүү, географиялык мейкиндиктин көп түрдүү процесстери жана кубулуштары жөнүндө билимдерди колдонуу жана чечиле турган маселелерге жана болгон жагдайларга ылайыкташтыруу жөндөмдүүлүгү. Мектепте географияны окууда төмөнкү предметтик компетенцияларды калыптандыруу камсыз кылынат: геомаалыматтык, геоэкологиялык, геомаданий.

Геомаалыматтык компетенттүүлүк маалыматтарды чогултуу, иштеп чыгуу, сактоо жана пайдалануу, далилдүү тыянактарды түзүү боюнча окуучулардын компетенцияларын камтыйт. Окуучулар маалымат менен иштөө маданиятын өздөштүрүшөт:

- жетишпеген маалыматты максаттуу издөө, айрым фрагменттерди салыштыруу, бирдиктүү талдоо жана гипотеза жасоо көндүмдөрү;

- жалпы мазмундан башкы нерсени баса билүү, айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүнүн ар кандай куралдарын колдонуу жөндөмдүүлүгү;

- географиялык документтерди (карталар, диаграммалар, сүрөттөр, илимий тексттер) талдоону жана чечмелөөнү билүү;

- иштин ар кандай түрлөрүн географиялык маалыматтын (картографиялык, статистикалык, тексттик) айрым булактары, ЖМК, интернет менен айкалыштыра билүү;

- маалыматты өз алдынча издөөнү, талдоону, тандап алууну, аны өзгөртүп түзүүнү, сактоону, берүүнү жана техникалык каражаттардын жана маалыматтык технологиялардын жардамы менен презентациялоону жүргүзүү;

- картаны, географиялык жана статистикалык маалыматтарды колдонуп, эсептөөнүн натыйжаларын чагылдырган диаграммаларды жана таблицаларды түзө билүү;

- айлана-чөйрөнү изилдөө үчүн географиялык приборлорду колдоно билүү;
- географиялык маалыматты жазуу жана оозеки түрдө баяндай билүү;
- географиялык объекттердин комплекстүү мүнөздөмөсүн берүү жана мейкиндик жана убакыт боюнча багыт;
- географиялык процесстерди жана кубулуштарды түшүндүрө билүү;
- алгоритмдерди план түрүндө географиялык объекттерди, процесстерди жана кубулуштарды, логикалык схемаларды, структуралык моделдерди мүнөздөө жөндөмү;
- объекттерди жана кубулуштарды таануу боюнча көрсөтмөлөрдү туура аткаруу, маалыматты кайра чыгаруу жөндөмдүүлүгү;
- географиялык объекттердин жайгашкан жерин картада ж. б. көрсөтө билүү.;
- географиялык түшүнүктөрдү, аныктамаларды колдонуу менен ойлорду түзө билүү.

Геоэкологиялык компетенттүүлүк-адамдардын, аймактын жана жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы өз ара байланыштардын татаал системасын баалоо, окуучулар жаратылыш-социалдык дүйнөсүнө карата баалуу мамилени иштеп чыгуу жөндөмдүүлүгү:

- жер бетинде болуп жаткан процесстерге жана кубулуштарга талдоо жүргүзүү жана анализдин натыйжаларын жалпылоо;
- учурдагы геоэкологиялык көйгөйлөрдү баалоо жана болжолдоо;
- айлана-чөйрөнү коргоонун маанысын жана турмуштук маанилүүлүгүн түшүндүрүү.

Геомаданий компетенттүүлүк жалпы маданий компетенттүүлүктүн географиялык компонентин чагылдырат. Окуучулар маданий багыттын төмөнкү мазмунун өздөштүрүшү керек:

- этнографиялык маданияттын курамдык бөлүгү катары улуттук каада-салттарды жана үрп-адаттарды билүү;
- элдердин маданий-тарыхый өзгөчөлүктөрү;
- конкреттүү аймактарда калкты жайгаштыруу, чарба жана жаратылыш шарттарынын ортосундагы өз ара байланышты аныктоо;
- этнографиялык маданияттын курамдык бөлүгү катары адамдын чарбалык ишинин ар кандай түрлөрүнүн жаратылышка тийгизген таасиринин жана жаратылыштын адамдардын чарбалык ишине жана тиричилигине, каада-салттарына жана үрп-адаттарына тийгизген таасиринин деңгээлин аныктоо;
- элдердин маданий-тарыхый билимдеринин өзгөчөлүктөрүн.;
- конкреттүү аймактарда калкты, чарбаны жайгаштыруудагы жана жаратылыш шарттарынын ортосундагы байланыштарды аныктоо.

Географиялык компетенциялардын калыптанышы окуучулардын практикалык иш-аракеттеринин натыйжасында пайда болот. Окуу процессинде мектеп окуучуларын ар кандай географиялык маалымат булактарын (пландар, рельефтик карталар, карталар, статистикалык материалдар, геомаалыматтык ресурстар) талдоо боюнча иштөөгө практикалык окутуунун ыкмаларын дайыма колдонуу зарыл, бул мектепте географияны окутуунун методиксынын өзгөчөлүгү болуп саналат.

География боюнча практикалык иштер өтө ар түрдүү:

- мазмуну,
- аларды ишке ашыруу үчүн географиялык маалымат булактарын пайдалануу;
- мектеп окуучуларынын өз алдынчалык деңгээли,
- натыйжаларды бекитүү формасы,
- изилденип жаткан материалдын мазмунунун өзгөчөлүктөрүнүн ар түрдүүлүгү;
- колдонулган географиялык маалымат булактары,

➤ мектеп окуучуларынын мурунку даярдыгынын деңгээли.

Колдонулган географиялык маалымат булактары боюнча:

карта, текст, профиль, диаграмма, сүрөт, сүрөт, схема, таблица, кинотеатр, диафильм, аэрокосмостук сүрөттөр, компьютер.

Жыйынтыктарды аныктоо формасы боюнча:

- схема, таблица, сүрөттөмө түрүндө блокнотто;

- контурдук картада;

- рефератты даярдоо, экскурсия учурунда талаа күндөлүгүн толтуруу;

- аймактын планын түзүү;

Мазмуну боюнча:

- объекттин географиялык ордун, аралыктарын, географиялык координаттарын ж.б. аныктоо;

- жаратылыш компонентине, экономика секторунун табигый комплексине мүнөздүү;

- аймактын жаратылыш ресурстарын, жашоо шарттарын жана адамдын ишмердүүлүгүн баалоо;

- пайдалуу казындылардын, эл чарбасынын тармактарынын, калктын таралышынын мыйзам ченемдүүлүктөрүн, жаратылыштын адамдын жашоосуна жана чарбалык ишмердигине тийгизген таасирин түшүндүрүү;

- адамдын ишинин жаратылышка тийгизген таасиринин кесепеттерин алдын ала айтуу.

Өз алдынчалык деңгээли боюнча:

- мугалимдин жетекчилиги астында класста иштөө;

- классташтарынын жардамы менен топ менен иштөө;

- класста же үйдө окуу карталарын, эскертмелерди, ыкмаларды колдонуу менен иштөө;

- үйдө, класста же жерде өз алдынча иштөө.

Окуучулардын иш-аракетин уюштуруу формасы боюнча:

- үйдө, класста же жерде жекече иштөө;

- класста топтук иш.

Практикалык иш окутуучу, машыктыруучу жана жыйынтыктоочу болушу мүмкүн.

Окутуучу иштер мугалимдин жетекчилиги астында аткарылат, ал аткаруунун үлгүсүн көрсөтүп, окуучулардын аракеттерин баштапкы консолидациялоо үчүн тапшырмаларды түзөт.

Машыктыруучу иштери көндүмдөрдү өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө багытталган. Бул иш-чаралар класста мугалимдин көзөмөлүндө же үй тапшырмасы катары жүргүзүлөт, анын жыйынтыгы мугалим тарабынан көзөмөлдөнөт.

Жыйынтыктоо иштери контролдоочу функцияны аткарат жана окуучулар тарабынан өз алдынча аткарылат.

Практикалык иштерди уюштурууга жалпы талаптар:

1. Мектеп окуучуларын ар бир практикалык иштин максаты менен, анын натыйжаларын чагылдыруунун мүмкүн болгон формалары менен тааныштыруу.

2. Дифференциацияланган окутуунун принциптерин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн нускама карталарын колдонуу.

3. Мектеп окуучуларынын демилгесин чектебей, аларга коюлган максатка жетүү үчүн ар кандай жолдорду сунуштап, кызматташуунун чыгармачылык атмосферасын түзүү.

4. Оюндун элементтерин, чыгармачылык тапшырмаларды, иштин жыйынтыгын бекитүүнүн оригиналдуу ыкмаларын (мектеп окуучуларынын каалоосу боюнча) колдонуу.

Практикалык иштерди уюштурууда программада иштин жалпы багыты гана белгиленип, ал эми конкреттүү аймакты, тапшырманын көлөмүн жана мугалимди аныктап, мазмуну көрсөтүлөрүн эстен чыгарбоо зарыл.

Ар бир практикалык ишти пландаштырууда аны ишке ашырууга сарпталышы керек болгон убакыт факторун эске алуу маанилүү. Эгер сиз жумушту татаалдаштырышыңыз керек болсо, сиз татаалдыгы жана саны көбөйгөн тапшырмалардын бир нече варианттарын сунуштай аласыз же ишти тез жана туура аткаргандар үчүн иштин өз ара текшерүүсүн сунуштай аласыз.

Практикалык иштер аяктагандан кийин, окуучулар тапшырмалардын салттуу эмес чыгармачылык чечимдерин көрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу үчүн эмгектин мыкты үлгүлөрүнүн көргөзмөсүн уюштуруу максатка ылайыктуу.

Бардык практикалык иштерге баа берилиши керек. Мындан тышкары, бүткүл класстын иши үчүн баа дароо, бир эле учурда, бардыгынын ишинин жыйынтыгын текшерип, же этап менен, иштин ар кандай окуучулар үчүн даяр экендигин текшерип коюуга болот. Иштин натыйжаларына объективдүү баа берилиши маанилүү.

Мектепте географиянын ар кандай курстары үчүн окуу-методикалык комплекттерге, мугалимдин методикалык стилине жана класска даярдоонун өзгөчөлүктөрүнө жараша практикалык иштердин сунушталган варианттары оңдолуп, өзгөртүлүшү мүмкүн.

Программой по географии предусмотрено общее количество обязательных практических работ по классам: в 6 классе – 23, в 7 классе – 22, в 8 классе – 19, в 9 классе – 17, в 10 классе – 12, в 11 классе – 13.

Такой подход в обучении географии позволяет рассматривать природные, экономические и социальные факторы, формирующие и изменяющие окружающую среду, в их равноправном взаимодействии. В основу содержания предмета «География» положено изучение значения географической среды для деятельности человека и общества, которое представлено через следующие содержательные линии предмета: **«Географическое пространство», «Географическое культурное разнообразие», «Устойчивое развитие современного мира».**

География программасында класстар боюнча милдеттүү практикалык иштердин жалпы саны каралган: 6-класста – 23, 7-класста – 22, 8-класста – 19, 9-класста – 17, 10-класста – 12, 11-класста – 13.

Географияны окутуудагы мындай мамиле айлана-чөйрөнү калыптандыруучу жана өзгөртүүчү табигый, экономикалык жана социалдык факторлорду, алардын бирдей өз ара аракетинде кароого мүмкүндүк берет. «География» предметинин мазмуну географиялык чөйрөнүн адам жана коомдун ишмердүүлүгү үчүн маанисин изилдөөгө негизделген, ал предметтин төмөнкү мазмундук линиялары аркылуу берилген: **«Географиялык мейкиндик», «Географиялык маданий көп түрдүүлүк», «Азыркы дүйнөнүн туруктуу өнүгүүсү».**

Предметтин мазмундук линиялары–бул география предметинин бардык окуу материалдарын жана окуучулардын географиялык компетенцияларын калыптандыруунун технологиялык ыкмаларын жалпылаган негизги географиялык идеялар жана түшүнүктөр.

Предметтин фундаменталдык өзөгү бири-бири менен байланышкан жана бири-бирин толуктап турган 3 саптан турат:

- методологиялык жана система түзүүчү мүнөздөгү негиз болуучу илимий билимдер;
- ар тараптуу окуу иш-аракеттери, ар кандай предметтик чөйрөлөрдө окуучулардын кеңири багытын ачкан иш-аракеттердин жалпыланган ыкмалары;
- билим берүү программаларын өздөштүрүүнүн натыйжаларын баалоо системасы.

Географиялык мейкиндик - Бул өтмө линиянын мазмуну, биринчи кезекте, картаны окуу, картографиялык маалыматты талдоо жана чечмелөө, визуализацияларды түзүү, аймактардын физикалык-географиялык, саясий-географиялык жана экономикалык-географиялык абалын аныктоо болуп саналган убакыт жана мейкиндик боюнча багыт алуу көндүмдөрүнө окуучуларды окутууга багытталган. Ошондой эле окуучулар географиялык чөйрөдөгү мейкиндик-убакыт мамилелери, географиялык кубулуштардын таралышы, процесстер жана мыйзам ченемдүүлүктөр, географиялык номенклатура, топонимика,

отурукташууга жана экономикага таасир этүүчү тарыхый-географиялык окуялар жөнүндө түшүнүк алышат.

Географиялык маданий ар түрдүүлүк - Бул линиянын максаты-окуучуларга коомдун өнүгүшүнө таасир этүүчү социалдык-экономикалык, геосаясий, демографиялык жана миграциялык процесстер жөнүндө билим берүү, географиялык маданий мейкиндик жөнүндө, дүйнө калкынын этностук, диний курамынын көп түрдүүлүгү, адамзаттын маданий мурасы жөнүндө түшүнүк түзүү; окуучуларга глобалдык жана региондук географиялык-экологиялык, географиялык-саясий, экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдүн пайда болуу себептерин жана механизмдерин, жаратылышты пайдалануу жана табигый-антропогендик системаларды жөнгө салуу принциптерин түшүнүүгө жардам берүү.

Азыркы дүйнөнүн туруктуу өнүгүүсү- Бул мазмундук линиянын маңызы-бул адамзат цивилизациясынын анын жашоо чөйрөсү менен ажырагыс байланышта өнүгүшү, жашоонун кайра жаралуу шарттары, алар жаратылыштын, социумдун, экономиканын туруктуу өнүгүшүнүн фундаменталдык негизи болуп саналат.

Бул мазмундук линия жаратылыш чөйрөсүн, жаратылыш ресурстарын, өлкөлөрдүн жана региондордун экономикалык өнүгүүсү үчүн илимий-техникалык прогресс, чарбаны уюштуруудагын аймактык айырмачылыктар, экономикалык кызматташтыктын эл аралык аспектилердин маанисин окуучулар түшүнүүнү камсыз кылат, ошондой эле жеке, коомдук жана кесиптик иш-аракеттерде аларды андан ары колдонуу үчүн баштапкы компетенттүүлүгүн түзүүгө өбөлгө түзөт.

География боюнча окуу жүктөмүнүн төмөнкүдөй көлөмү каралган:

6-класс – физикалык географиянын баштапкы курсу – жумасына 2 саат, жылына 68 саат;

7-класс - материктердин жана океандардын географиясы - жумасына 2 саат, жылына 68 саат;

8-класс – Кыргызстандын физикалык географиясы – жумасына 2 саат, жылына 68 саат;

9-класс – Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясы – жумасына 2 саат, жылына 68 саат;

10-класс — дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы (I бөлүк) — жумасына 1 саат, жылына 34 саат;

11-класс – дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы (II бөлүк) – жумасына 1 саат, жылына 34 саат.

ПРОГРАММАНЫН МАЗМУНУ

VI КЛАСС ФИЗИКАЛЫК ГЕОГРАФИЯ (башталгыч курс)

(68 саат; жумасына 2 саат) (4 саат - резервдик убакыт)

Тема 1. География илиминин өнүгүү тарыхы (4 саат).

Киришүү. География – жердин табияты, калкы жана анын чарбалык ишмердүүлүгү жөнүндөгү илим. Географиянын илим катары келип чыгышы жана өнүгүшү. Физикалык жана экономикалык география. Байыркы доордо Жер жөнүндө билим. Улуу географиялык ачылыштар доору. Азыркы географиялык изилдөөлөр. Жаратылышты таануунун ыкмалары.

Практикалык иш №1. Улуу саякатчы географтардын маршруттары боюнча баяндамаларды даярдоо. Ф.Магелландын, Х.Колумбдун жана башкалардын дүйнө жүзүн биринчи айланып чыгуусунун маршрутун контурдук картага түшүрүү.

I БӨЛҮМ. ГЕОГРАФИЯЛЫК МААЛЫМАТ БУЛАКТАРЫ - ЖЕРГЕ ЖАЙЛАШУУ ПЛАН ЖАНА ГЕОГРАФИЯЛЫК КАРТА (14 СААТ)

Тема 2. Жердин планы жана топографиялык картасы (7 саат)

Тегиздикте аймакты сүрөттөөнүн жолдору. Аэрофотосүрөттөрдөгү, космостук фотосүрөттөрдөгү, жердин планында Жердин бетинин сүрөтү. Жердин планы, топографиялык карта, символдор, масштаб. План боюнча багыттарды аныктоо. Жерде жана планда горизонттун капталдарын аныктоо. Азимут, азимутту аныктоо, азимут боюнча кыймыл. Рельеф. Салыштырмалуу жана абсолюттук бийиктик. Горизонтал сызыктарынын жардамы менен рельефтин формаларын белгилөө. Аймактын планын түшүрүүнүн ыкмалары. Инструменталдык жана көз болжол съемка. Полярдык жана маршруттук көз изилдөө. Райондун планын түзүү.

Практикалык иш № 2. Компастын жардамы менен жерди ориентациялоо, азимутту аныктоо.

Практикалык иш №3. Мектептин участогуна же өз жериңизге жакын аймактын планын түзүү.

Тема 3. Глобус жана географиялык карта (7 саат)

Жердин формасы жана өлчөмү. Глобус – Жердин үлгүсү. Географиялык карталар жана алардын түрлөрү. Градустук торчо. Параллелдер жана меридиандар. Картада горизонттун жактарынын багыты. Карта жана глобустагы меридиандар менен параллелдердин айырмачылыктары. Географиялык координаттар - кеңдик жана узундук. Жарым шарлардын физикалык картасынын шарттуу белгилери. Физикалык картадагы рельефтин сүрөтүнүн өзгөчөлүктөрү, бийиктиктин жана тереңдиктин масштабы. Ар кандай маселелерди чечүүдө жердин планынын жана географиялык картанын ролу.

Практикалык иш № 4. Географиялык объектилерди жана багыттарды градустук тор боюнча аныктоо.

Практикалык иш № 5. Объекттердин географиялык координаталарын аныктоо.

II БӨЛҮМ. ЖЕРДИН КАБЫКТАРЫ (36 СААТ)

Тема 4. Литосфера (9 саат)

Жердин сырткы кабыктары (геосфералары). Жердин ички түзүлүшү: жер кыртышы, мантия, ядро. Литосфера. Жер кыртышынын түрлөрү – материктик жана океандык. Тоо тектери жана алардын келип чыгышы. Литосферада болуп жаткан процесстер. Жер кыртышынын кыймылынын түрлөрү, алардын мүнөздөмөлөрү. Жер титирөөлөр. Жанартоолор. Жердин ички жана тышкы күчтөрүнүн өз ара аракетин. Жердин рельефинин негизги формалары. Кургактыктын рельефи – тоолор, түздүктөр, алардын классификациясы. Океан түбүнүн рельефи. Адам жана жер кыртышы.

Практикалык иш № 6. Географиялык объектилерди: тоолорду, түздүктөрдү, жанар тоолорду контур картага белгилөө.

Практикалык иш № 7. План боюнча тоолорду сүрөттөп жазуу.

Практикалык иш № 8. План боюнча түздүктөрдү сүрөттөп жазуу

Тема 5. Гидросфера (12 саат)

Гидросфера жөнүндө түшүнүк. Гидросфера – Жердин суу кабыгы. Жердеги суунун дүйнөлүк айлануусу. Океан суусунун касиеттери. Дүйнөлүк океандардын органикалык дүйнөсү. Дүйнөлүк океан жана анын бөлүктөрү. Океандагы кургактык (материктер, аралдар, жарым аралдар). Океан сууларынын кыймылы (толкундар, толкундар, агымдар, агымдар). Океанды коргоо. Кургактыктагы суулар. Дарыялар. Дарыя өрөөнүнүн элементтери. Дарыя системасы, дарыя алабы, суу бөлгүч. Дарыялардын агымынын рельефке көз карандылыгы. Дарыялардын азыктанышы жана режими. Көлдөр. Көлдөрдүн түрлөрү. Таза жана туздуу көлдөр. Саздар. Мөңгүлөр, мөңгүлөрдүн түрлөрү. Жер астындагы суулар. Түбөлүк тоң. Жасалма көлмөлөр: суу сактагычтар, каналдар, көлмөлөр. Адам жана гидросфера.

Практикалык иш № 9. Картадан деңиздердин географиялык абалын жана тереңдигин аныктоо.

Практикалык иш №10. Океандарды, деңиздерди, булуңдарды, кысыктарды, материктерди, аралдарды, жарым аралдарды контур картага түшүрүү.

Практикалык иш № 11. План боюнча дарыяларга мүнөздөмө берүү.

Практикалык иш №12. Дарыяларды, көлдөрдү контур картага түшүрүү.

Практикалык иш №13. «Мөңгүлөрдүн мааниси» деген темада дил баян (билдирүү) жазыңыз же презентация даярдаңыз.

Тема 6. Атмосфера (10 саат)

Атмосфера — Жердин газ кабыгы. Атмосферанын түзүлүшү. Күндүн жылуулук менен жарыктын жер бетине таралышы. Абанын температурасы, температураны өлчөө, температуранын бийиктикке жараша өзгөрүшү. Орточо суткалык температура, температуранын амплитудасы. Абанын температурасынын графиги. Атмосфералык басым. Атмосфералык басымдын бийиктикке жараша өзгөрүшү, барометр менен өлчөнөт. Шамал, шамалдын пайда болуу себептери. Шамалдын багытын жана күчүн аныктоо. Атмосферадагы суу буусу, салыштырмалуу жана абсолюттук нымдуулук. Булуттун пайда болушу, булуттардын түрлөрү. Атмосфералык жаан-чачындар, алардын пайда болуу шарттары жана түрлөрү. Аба ырайы жана климат. Климаттын пайда болушуна таасир этүүчү себептер. Адам жана атмосфера.

Практикалык иш №14. Абанын орточо суткалык температурасын, температуранын амплитудасын аныктоо, абанын температурасынын жүрүшүнүн, атмосфералык басымдын, шамалдын багыттарынын жана «шамал розасын» графигин түзүү.

Практикалык иш № 15-16. «Атмосферанын чаң бөлүкчөлөрү менен булганышы».

Жабдуулар: түбү жалпак колба 500 мл, воронка Д-56, фильтрлер (майда элек, кездеменин кыркындысы, марля), суу.

Жумушту аткаруунун алгоритмдери

1. Мектептин аймагындагы ар кайсы жерлерден: турак жайлардын капталынан, трассадан жана мектептин аймагынан (ар бири 4-5 жалбырактан) бадалдардын жана бак-дарактардын жалбырактарын чогултуу.

2. Ар бир аймактын жалбырактарын кайнак сууга (100 мл) өзүнчө жууп, пайда болгон эритмени чыпкалайбыз. Фильтрдин булгануу даражасы боюнча чаңдуулук даражасын салыштырып, жыйынтык чыгарыңыз.

3. Жыйынтыктарды таблицкага жазыңыз.

4. Участкадагы бак-дарактардын жана бадалдардын санын эсептеп, андан кийин мектеп аянтынын жашыл аянтчаларына түшкөн чаңдын көлөмүн эсептеп чыккыла, эгерде ал

жаз-жай мезгилинде карагайга - 23 кг, талга - 39 кг, клен - 33 кг, терек - 34 кг, күл - 27 кг, сирень - 16 кг, акация - 0,2 кг чаң.

5. Бул өсүмдүктөрдүн климаттык шарттарын, өсүү темптерин, эстетикалык баалуулугун эске алуу менен мектеп аянтына кандай өсүмдүктөрдү сунуштоого болот?

6. 1 м² газондон саатына 200 г суу бууланып кетсе, мектептин аянтынын газону суткасына канча суу бууланарын эсептеп чыккыла.

өсүмдүктүн гашкан жери	Чандуулуктун салыштырмалуу даражасы		
	жогорку	орточо	аз
турак жай үйлөрү			
жол боюнда			
участка участкактун			

Тема 7. Биосфера (2 саат)

Биосфера – бул жашоонун сферасы. Биосферанын тирүү материясынын чеги жана курамы. Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын жер бетинде таралышы. Биосферанын башка кабыктарга тийгизген таасири. Топурак өзгөчө табигый дене, анын асылдуулугу.

Биологиялык айлануулар. Адам жана биосфера.

Практикалык иш №17. «Мектеп аймагынын өсүмдүктөрүнүн түр курамын аныктоо».

Жабдуулар: Өсүмдүктү аныктоочу, казыктар, жип, сызгыч 1 м.

Жумушту аткаруунун алгоритми

1. Дарактардын, бадалдардын түр курамын аныктагыла.
2. Мектептин аймагынын газондорунда 1м x 1м өлчөмүндөгү бир нече жерди тандаңыз.

3. Чөптүү өсүмдүктөрдүн түр курамын аныктагыла.

4. Түрлөрдүн жалпы санын эсептегиле.

5. Газондордун абалын жана сакталышын сүрөттөп бергиле.

Жыйынтыктарды жана корутундуларды иштеп чыгуу

Жашыл мейкиндиктерди түрдүк курамы боюнча туура тандоо боюнча корутунду чыгаруу жана мектептин аймагынын схемасын жакшыртуу боюнча конкреттүү сунуштарды киргизүү.

Корутунду үчүн маалымат

Бир бойго жеткен өсүмдүктүн жалбырак бетине жай мезгилинде чаң түшөт: орой карагай - 23 кг чейин, канадалык терек - 34 кг чейин, күл - 27 кг чейин, сирень - 1,6 кг чейин, тал - өйдө. 38 килограммга чейин, акация - 0,2 килограммга чейин, клен - 33 килограммга чейин, тар жалбырактуу соргуч - 2 килограммга чейин.

Жол боюндагы жакшы коргошун соргучтар сары акация, линден жана кайың болуп саналат. Атмосферанын газдар менен булганышына эң чыдамдуу болуп терек, ак тал, америкалык клен, ак чегиртке, сирень, сөөлдүү кайың, кууш жалбырактуу соргуч, барбарис ж.б.

Тема 8. Географиялык конверт (1 саат)

Жаратылыштын компоненттеринин өз ара аракетин. Табигый комплекстер жөнүндө түшүнүк. Географиялык кабык Жердин геосфераларынын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында эң чоң жаратылыш комплекси болуп саналат. Адам жана географиялык кабык.

Тема 9. Жер бетиндеги адамзат (2 саат)

Жердин калкы, расалар жана элдер. Калктуу конуштар. Дүйнөнүн саясий картасындагы өлкөлөр.

3-БӨЛҮМ. ӨЗҮҢӨР ЖАШАГАН АЙМАКТЫН ГЕОГРАФИЯСЫ (10 СААТ)

Тема 10. Өзүң жашаган аймактын жаратылышы (2 саат)

Өзүң жашаган аймактын географиялык абалы (айыл, район, шаар). Рельефи, климаты, суусу, топурагы, флора жана фаунасы. Жергиликтүү жаратылыш комплекстери. Жаратылыш комплекстин компоненттеринин өз ара байланышы. Жөө жүрүштөрдө жана жаратылышка экскурсияда жүрүм-турум эрежелери.

Практикалык иш № 18–19-20. "Мектептин аймагында гүл сааты кандай иштейт".

Максаты: К.Линнейдин «флора сааты» боюнча гүл саатынын мисалында өсүмдүктөрдүн биоритмдерин көрсөтүү.

Жумушту аткаруунун алгоритми

1. Өсүмдүктөр менен таанышып, анан аларды өзүнчө участокко отургузуп, гүл сааты аймакта кандай иштээрин текшериниз.

2. Гүлдүн саатына көз салыңыз: аба ырайы алардын абалына кандай таасир этет.

3. Өсүмдүктөрдүн тиричилик активдүүлүгүнө тышкы чөйрөнүн түздөн-түз таасирине өзүңүздү ынандырыңыз.

Гүл саат

Өсүмдүк	Гүлдөр	
	ачуу:	жабылат:
Ит мурун	таңкы саат 4	7 саат кечинде
Цикорий	саат 5 эртең менен	3 саат күндүз
Мак	6 саат эртең менен	2 саат күндүз
Каакым	6 саат эртең менен	3 саат күндүз
Смолевка	саат 9 эртең менен	9 саат кечинде
Календула	саат 9 эртең менен	4 саат күндүз
Лилейник	саат 5 эртең менен	8 саат кечинде
Гвоздика	саат 8 эртең менен	1 саат күндүз
Кислица	саат 10 эртең менен	11 саат кечинде

Тема 11. Адамдын өз аймагынын жаратылышына тийгизген таасири (8 саат)

аймактын калкы жана экономикасы. Чарбалык иштин натыйжасында алардын аймагынын табиятын өзгөртүү. Алардын аймагынын табигый компоненттеринин абалы, алардын өзгөрүү даражасы. Райондо табигый кыйратуучу процесстер жана алардан коргоо чаралары. Аймактын экологиялык көйгөйлөрү. Аймактын табигый компоненттерин сарамжалдуу пайдалануу, калыбына келтирүү жана коргоо.

Практикалык иш № 21-22. «Мектеп аймагынын ызы-чуунун булганышын аныктоо».

Жабдуулар: үн деңгээлин өлчөгүч.

Жумушту аткаруунун алгоритми

Үн деңгээлин өлчөгүчтү колдонуу менен мектеп аймагындагы ызы-чуунун деңгээлин аныктаңыз:

- а) турак жай аймагынан;
- в) жолдун четинен жашыл тилкеге жакын;
- г) мектеп капталындагы жашыл тилкеде.

Жыйынтыктарды жана корутундуларды иштеп чыгуу

Мектептин аймагындагы ызы-чуунун жүгүнүн деңгээли жана үндү жутуудагы жашыл мейкиндиктердин ролу жөнүндө тыянак чыгаруу (мектептин аймагындагы стандарттуу ызы-чуунун деңгээли 40 дБА). Алынган маалыматтарды жалпылоо жана мектеп аймагынын экологиялык абалы жана аны жакшыртуунун жолдору жөнүндө тыянак чыгаруу.

Өз аймагынын жаратылыш комплексинин компоненттеринин ортосундагы байланыштарды орнотуу.

Практикалык иш (долбоор) № 23. Адам тарабынан анын аймагынын жаратылыш комплексинин компоненттерин өзгөртүү. аймактагы экологиялык көйгөйлөр. Өзү жашаган аймагынын жаратылыш комплексинин компоненттерин сарамжалдуу пайдалануу, калыбына келтирүү жана коргоо.

КУТУЛУУЧУ НАТЫЙЖАЛАР

6-КЛАСС

1. География илиминин өнүгүү тарыхы

- ✓ физикалык географиянын предмети эмне экенин түшүндүрүү;
- ✓ байыркы доорлордон бери адамдардын Жердин формасы жана анын табияты жөнүндөгү ойлору кандай өзгөргөнүн түшүндүрүү;
- ✓ кошумча маалымат булактарын пайдалануу менен саякат жана саякатчылар жөнүндө отчетторду түзүүгө;
- ✓ азыркы дүйнөдө физикалык географиянын жана анын өз алдынча дисциплиналарынын ролу кандай экендигин түшүндүрүү;
- ✓ заманбап географиялык изилдөөлөргө жана байкоолорго мисалдарды келтирет;
- ✓ байкоо ыкмасын таанып-билүүнүн илимий методунун биринчи кадамы катары андан ары гипотезаны алдыга коюу, эксперименттерди жүргүзүү, моделдөө жана жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү алуу үчүн колдонуу.

2. Географиялык маалыматтын булактары - аймактын планы жана географиялык карта

- ✓ чиймедеги аймактын сүрөттөрүн, фотосүрөттөрдү, космостук сүрөттү, рельефтин планын ажырата билүү;
- ✓ шарттуу белгилер менен жердин планы жана топографиялык картасы боюнча сүрөттөлгөн объекттерди аныктоо;
- ✓ масштабды колдонуу менен рельефтин планы боюнча объекттердин ортосундагы аралыкты аныктоо;
- ✓ багыттарды, азимутту, абсолюттук жана салыштырмалуу бийиктикти аныктоо;
- ✓ Аймакта ориентир жасоо;
- ✓ Көз болжол съемкасын аткаруунун элементтери, аймактын кичинекей аянтынын планын түзүү;
- ✓ жердин планын жана топографиялык картаны окуу;
- ✓ градус торчосун түзгөн параллелдер менен меридиандарды айырмалоо;
- ✓ глобустагы жана географиялык картадагы градус торундагы айырмачылыктардын себептерин түшүндүрүү;
- ✓ градустук тор боюнча географиялык объектилердин ортосундагы багыттарды жана аралыктарды аныктоо;
- ✓ географиялык объектилердин кендик жана узундук боюнча координаталарын аныктоо;
- ✓ географиялык объекттерди координаттары боюнча табуу;
- ✓ жер бетинин тегиз эместигин сүрөттөө жолдорун аташат, бийиктик менен тереңдиктин масштабында бийиктикти жана тереңдикти аныктоо;
- ✓ абсолюттук бийиктикти жана тереңдикти аныктоо;
- ✓ географиялык картаны окуу жөндөмүн калыптандыруу.
- ✓ Географиялык карта менен иштөө контурдук карта менен иштөөнү камтыйт

3. Жердин кабыктары

А) литосфера

- ✓ Жердин сырткы кабыктарын жана анын ички түзүлүшүн атагыла;
- ✓ жер кыртышы менен литосферанын айырмасын түшүндүрүү;
- ✓ материктик жана океандык кыртыштын түзүлүшүн талдоо жана алардын калыңдыгы боюнча айырмачылыктарынын себептерин түшүндүрүү;
- ✓ магмалык, чөкмө жана метаморфикалык тоо тектердин пайда болуу процессин түшүндүрүү;
- ✓ жер бетинин рельефинин пайда болушунда жердин ички жана тышкы күчтөрүнүн аракетин түшүндүрүү;
- ✓ жер титирөөнүн, вулканизмдин себептерин түшүндүрүү;
- ✓ рельефтин негизги формаларынын жана океан түбүнүн келип чыгышы жана бийиктиги боюнча айырмачылыктарды тизмектеп, түшүндүрүү;
- ✓ литосферанын адамдын жашоосу жана ишмердүүлүгү үчүн маанисин түшүндүрүү;
- ✓ адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн литосфера үчүн терс кесепеттерин аныктоо;
- ✓ картадан жер бетинин ар кандай рельеф формаларынын ордун көрсөтүү жана контурдук картага аттарды коюу:
  - ✓ - вулкандар - Ключевская Сопка, Везувий, Аконкагуа, Эльбрус, Килиманджаро, Кракатоа, Этна;
  - ✓ - тоолор - Эльбрус менен Кавказ, Народная менен Урал, МакКинли менен Кордильера (Денали), Памир Исмоил Сомони чокусу менен, Тянь-Шань Победа чокусу менен, Гималай Чомолунгма чокусу менен (Эверест), Аконкагуа менен Анд, Монблан менен Альпы;
  - ✓ - түздүктөр - Чыгыш Европа, Батыш Сибирь, Амазония ойдуңдары, Араб тайпак тоосу; Борбордук Сибирь тайпак тоосу;
  - ✓ - океанда - Атлантика аралык кырка тоосу.

В) Гидросфера

- ✓ гидросферанын курамдык бөлүктөрүн атагыла: океандар, кургактык суулары, атмосферадагы суулар;
- ✓ Дүйнөлүк океан сууларынын негизги касиеттерин атагыла жана суулардын касиеттерине жараша органикалык дүйнөнүн таралышын түшүндүрүшөт;
- ✓ картадан көрсөтүү жана океандар менен деңиздердин тереңдигин аныктоо;
- ✓ толкундардын жана океан агымдарынын пайда болуу себептерин түшүндүрүү;
- ✓ дарыянын жана дарыя өрөөнүнүн бөлүктөрүн аныктоо;
- ✓ карталарда дарыялардын агымынын табиятынын рельефтен көз карандылыгын белгилөө;
- ✓ дарыялардын режиминин жана азыктануусунун климатка көз карандылыгын белгилөө;
- ✓ келип чыгышы боюнча көл бассейнинин түрлөрүн ажырата билүү;
- ✓ көлдөрдүн туздуулугунун себептерин түшүндүрүү;
- ✓ саздардын пайда болуу себептерин түшүндүрүү;
- ✓ мөңгүлөрдүн пайда болуу шарттарын, тоо жана жалпак мөңгүлөрдүн айырмасын түшүндүрүү;
- ✓ жер астындагы суулардын жана түбөлүк тоңдун пайда болуу шарттарын түшүндүрүү;
- ✓ гидросферанын адамдын жашоосу жана ишмердүүлүгү үчүн маанисин түшүндүрүү;

- ✓ суу ресурстарын пайдалануунун терс кесепеттерин аныктоо;
- ✓ физикалык картадан табуу жана контурдук картага белгилөө:
- деңиздер - Кара, Беринг, Жер Ортолук, Кызыл,
- кысыктар - Беринг, Дрейк, Гибралтар,
- булуңдар - Бенгал, Мексика, Гудзон
- аралдар - Гренландия, Мадагаскар, Жаңы Гвинея, Жаңы Зеландия, Гавайи,
- жарым аралдар - Камчатка, Араб, Индустан, Индокытай, Лабрадор,

Скандинавия;

- депрессия - Мариана;
- агымдар - Гольфстрим,
- дарыялар - Кама менен Волга, Ангара менен Енисей, Иртыш менен Об, Лена,

Амазонка, Нил, Днепр, Сырдарыя, Амударыя, Конго, Янцзы, Хуан Хэ, Инд, Ганга, Миссури менен Миссисипи;

- көлдөр - Каспий, Арал, Байкал, Балхаш, Виктория, Чад, Титикака, Ладога.

В) атмосфера

- ✓ атмосферанын түзүлүшүн түшүндүрүү;
  - ✓ жер бетине күндүн жылуулук жана жарыктын таралышын түшүндүрүү;
  - ✓ картада жана глобуста жарыктандыруу зоналарынын абалын аныктоо;
  - ✓ абанын орточо температурасын, температуранын амплитудасын эсептөө
- жана бир жыл ичиндеги абанын температурасынын графигин түзүү;

- ✓ шамалдын пайда болуу себептерин жана анын күчүн түшүндүрүү;
- ✓ «шамал розасын» куруу, жаан-чачындардын схемаларын талдоо;
- ✓ булуттардын ар кандай түрлөрүн таануу жана жаан-чачындардын ар

кандай түрлөрүнүн себептерин аныктоо;

- ✓ аймактын бийиктигине жараша абанын температурасын, атмосфералык басымды аныктоо боюнча маселелерди чечүү; абанын салыштырмалуу нымдуулугун аныктоо;

✓ сезондорго жараша бир сутка, бир айга сиздин аймактагы аба ырайынын мүнөздөмөсүн түзүнүз;

- ✓ аба ырайынын ар түрдүүлүгүнүн жана өзгөрүшүнүн, климаттын туруктуулугунун жана туруктуулугунун себептерин түшүндүрүү;

✓ аба ырайына байкоо жүргүзүү, керектүү маалыматтарды жазуу үчүн аспаптарды таануу;

- ✓ өз аймагынын климатынын мүнөзүн жана анын адамдардын жашоосуна жана ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирин түшүндүрүү;

✓ жашаган жериңизде абанын булганышы менен күрөшүүнүн айрым жолдорун сунуштаңыз

Г) биосфера. Географиялык кабык

- ✓ биосферанын түзүлүшүн түшүндүрүү;
- ✓ тирүү материянын касиеттерин мүнөздөйт;
- ✓ жер бетинде тирүү заттын таралышына таасир этүүчү шарттарды түшүндүрүү;

✓ биосферанын Жердин башка кабыктарына тийгизген таасирин түшүндүрүү;

✓ адамдын ден соолугунун начарлашы менен анын биосферага тийгизген таасиринин ортосундагы байланышты аныктоо;

- ✓ жаратылыш комплекстин компоненттерин аташат;

✓ жаратылыш комплекстин компоненттеринин ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын түшүндүрүү;

- ✓ “географиялык кабык” түшүнүгүн түшүндүрүү;

Д) Жер бетиндеги адамзат

- ✓ адамзаттын расага бөлүнүү себептерин түшүндүрүү;

- ✓ адамдын расага тиешелүүлүгүн тышкы белгилери боюнча аныктоо;
- ✓ картадан негизги адам расалары отурукташкан жерлерди көрсөтүү;
- ✓ калктуу конуштарды классификациялоо, шаар менен айылдык калктуу конуштардын айырмасын түшүндүрүү;
- ✓ өлкөнү мүнөздөгөн категорияларды атагыла;
- ✓ саясий картадан өлкөлөрдү табуу, аларды көрсөтүү жана контурдук картадан белгилөө;

4. Өз жашаган аймактын географиясы

- ✓ өз аймагынын жаратылыш комплексинин оозеки жана жазуу түрүндөгү мүнөздөмөсүн түзүүгө;
- ✓ өз аймагынын жаратылыш комплексинин компоненттеринин ортосундагы байланышты көрсөтүү;
- ✓ ири табигый кырсыктардын себептерин түшүндүрүү;
- ✓ табигый коркунучтардын мүмкүн болуучу кесепеттерин түшүндүрүү;
- ✓ өлкөбүздүн аймагында болушу мүмкүн болгон табигый кырсыктар учурунда калктын жүрүм-турум эрежелерин түшүндүрүү;
- ✓ өз аймагынын экологиялык көйгөйлөрүн аныктоо, алардын пайда болуу себептерин аныктоо жана бул көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорун сунуштоо.

VII КЛАСС
МАТЕРИКТЕРДИН ЖАНА ОКЕАНДАРДЫН ГЕОГРАФИЯСЫ
(68 саат; жумасына 2 саат) (4 саат - резервдик убакыт)

КИРИШҮҮ

Тема 1. Материктердин жана океандардын географиясын изилдөө предмети (2 саат)

Материктердин жана океандардын географиясын изилдөө предмети. Континенттер, дүйнөнүн бөлүктөрү, океандар. Убакыт алкактары жөнүндө түшүнүк. Материктер менен океандардын географиясын изилдөөдө географиялык маалыматтын булактары: географиялык карталар (жалпы географиялык, тематикалык). Континенттер менен океандардын карталары, дүйнөнүн географиялык атласы, спутниктен тартылган сүрөттөр, диаграммалар, чиймелер.

I БӨЛҮМ. ЖЕРДИН ЖАРАТЫЛЫШЫ (11 саат).

Тема 2. Литосфера жана Жердин рельефи. (2 саат)

Жердин келип чыгышы. Геологиялык таблица. Материктердин жана океандардын келип чыгышы жөнүндөгү гипотезалар. Литосфералык плиталардын кыймылынын теориясы. Жер кыртышынын түзүлүшү. Платформалар жана бүктөлгөн аймактар. Жердин сейсмикалык тилкелери. Эндогендик жана экзогендик процесстер. Негизги рельеф формалары.

Практикалык иш №1. Жердин литосфералык плиталарынын жана сейсмикалык тилкелеринин чектерин контурдук картага чийүү.

Тема 3. Жердин атмосферасы жана климаты (4 саат).

Жер бетинде абанын температурасынын, атмосфералык басымдын, жаан-чачындын таралышы. Аба массаларынын түрлөрү жана алардын мүнөздөмөлөрү. Аба массаларынын циркуляциясы. Туруктуу шамалдар. климаттык факторлор. Климаттын пайда болушуна атмосфералык циркуляциянын таасири. климаттык зоналар. Климаттын өзгөрүшүнүн кесепеттери.

Практикалык иш №2. Жердин климаттык зоналарын контурдук картага тартуу.

Практикалык иш №3. ВМ үстөмдүк кылган климаттык зоналардын мүнөздөмөсү.

Тема 4. Дүйнөлүк океан (2 саат)

Океандардын суулары, алардын келип чыгышы. Суу массалары жана алардын түрлөрү. океан агымдары. Суу массаларынын касиеттери жана алардын органикалык дүйнөнүн таралышына тийгизген таасири. Океандардагы жашоо. Дүйнөлүк океандын атмосфера жана континенттер менен өз ара байланышы.

Тема 5. Географиялык кабык (3 саат)

Географиялык кабыкчанын түзүлүшү жана касиеттери. географиялык зоналар. Жердин жана океандын жаратылыш комплекстери. табигый аймактар. Кеңдик зоналуулугу, сектордук жана бийиктик зоналуулугу. Географиялык кабык менен адамдын өз ара аракети. Адам тарабынан жерди өздөштүрүү.

II БӨЛҮМ
МАТЕРИКТЕР. ОКЕАНДАР. ӨЛКӨЛӨР ЖАНА ЭЛДЕР (47 саат)

Тема 7. Африка (8 саат)

Материктин физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Рельеф жана кенбайлыктары. Климат, ички суулар. Табигый зоналар: нымдуу экватордук токойлор, саванналар жана токойлуу жерлер, чөлдөр жана жарым чөлдөр. Материктин ири физикалык-географиялык аймактары. африкалык калк. Адамдын чарбалык ишмердиги жана анын жаратылышка тийгизген таасири. Корголуучу аймактар. Аймактар жана өлкөлөр.

Практикалык иш № 4. Африканын географиялык объектилерин контурдук картага тартуу: четки чекиттер, кысыктар, булуңдар, жарым аралдар, тоолор, түздүктөр, вулкандар, дарыялар жана көлдөр.

Практикалык (чыгармачылык) иш № 5-6. "Африкага саякат"

Жумушту аткаруунун болжолдуу алгоритми

1. Саякатчылардын санын жана күндөрдүн санын аныктаңыз
2. Өлкөнү үйрөнүңүз: географиялык абалын, валютасы, мейманканалары, уникалдуу жерлери ж.б.
3. Каржылык чыгашаларды эсептеңиз: жатакана, эки тараптуу сапар, тамактануу, белектерди сатып алуу ж.б.
4. Саякатыңыздын планын жана графигин түзүңүз

Тема 7. Австралия жана Океания (4 саат)

Материктин физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Рельеф жана кен байлыктар. Климат, ички суулар. Органикалык дүйнөнүн жана жаратылыш аймактарынын оригиналдуулугу: тропикалык токойлор, саванналар, чөлдөр жана жарым чөлдөр. Австралиянын калкы. Адамдын экономикалык ишмердүүлүгү. Корголуучу аймактар. Океаниянын жаратылышы.

Практикалык иш № 7. Австралиянын географиялык объектилерин контурдук картага түшүрүү: четки чекиттер, кысыктар, булуңдар, жарым аралдар, тоолор, вулкандар, дарыялар жана көлдөр.

Тема 8. Түштүк Америка (8 саат)

Материктин физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Рельеф жана кен байлыктары. Климат, ички суулар. табигый аймактар. Анд тоолорундагы бийиктик зоналуулугу. Материктин ири физикалык-географиялык аймактары. Түштүк Американын калкы жана саясий картасы. Адамдын чарбалык ишмердиги жана анын материктин жаратылышына тийгизген таасири. Корголуучу аймактар.

Практикалык иш № 8. Түштүк Американын географиялык объектилерин контурдук картага түшүрүү: четки чекиттер, кысыктар, булуңдар, жарым аралдар, тоолор, вулкандар, түздүктөр, дарыялар жана көлдөр.

Практикалык иш № 9-10. "Түштүк Америкага саякат"

Жумушту аткаруунун болжолдуу алгоритми

1. Саякатчылардын санын жана күндөрдүн санын аныктаңыз
2. Өлкөнү үйрөнүңүз: географиялык абалы, валютасы, мейманканалары, уникалдуу жерлери ж.б.
3. Каржылык чыгашаларды эсептеңиз: жатакана, эки тараптуу сапар, тамактануу, белектерди сатып алуу ж.б.
4. Саякатыңыздын планын жана графигин түзүңүз

Тема 9. Антарктида (3 саат)

Антарктида жана Антарктида. Материктин физикалык-географиялык абалы жана өлчөмү. Материктин чалгындоо тарыхы. Материктин жаратылышына географиялык жайгашуунун таасири. Рельеф жана кен байлыктары. Климат. азыркы мөңгүлөрү. Материктин органикалык дүйнөсү.

Практикалык иш №11. Климаттык карталар жана диаграммалар менен иштөө. Антарктиданын климаттык өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Тема 10. Түндүк Америка (7 саат)

Материктин физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Рельеф жана кен байлыгы. Климат, ички суулар. Табигый зоналар: арктикалык чөлдөр, тундра, токой-тундра, тайга, аралаш жана жазы жалбырактуу токойлор, талаа, чөл жана жарым чөл. Түндүк Американын калкы. Калктын чарбалык активдүүлүгү жана анын материктин жаратылышына тийгизген таасири. Корголуучу аймактар. Материктин ири физикалык-географиялык аймактары.

Практикалык (изилдөө) иш №12-13. Түндүк Америка өлкөлөрүнүн бири боюнча презентация даярдаңыз (милдеттүү эмес) жана «Чет өлкөгө саякатка даярдануу» практикалык ишин бүтүрүңүз. Ар бир кадам үчүн, аткара турган кадамдарды жазып, топто талкуулаңыз:

1. Чет элдик паспортту каттоо
2. Уюшкан топ менен саякат
3. Пластикалык карта жана накталай акча
4. Чет элдик майрамдарды өз алдынча уюштуруу
5. Авиа билеттерди издөө.
6. Мейманканаларды брондоо.
7. Визаны иштетүү
8. Маданий программа.
9. Тамак-аш чыгымдары.

Тема 11. Евразия (13 саат)

Материктин физикалык-географиялык абалы. Өлчөмү жана жээк сызыгынын көрүнүшү. Материкти изилдөө тарыхы. Рельеф жана кен байлыгы. Климат. Ички суулар. Жаратылыш зоналары жана алардын өзгөчөлүктөрү (арктикалык чөлдөр, тундра, токой-тундра, тайга, аралаш жана жазы жалбырактуу токойлор, токойлуу талаалар, талаалар, мелүүн кеңдиктеги чөлдөр жана жарым чөлдөр, нымдуу субтропикалык токойлор, катуу жыгач жана бадалдар, талаалар, жарым чөлдөр жана чөлдөр, тропикалык жарым чөлдөр жана чөлдөр, саванналар жана жеңил токойлор, өзгөрүлмөлүү нымдуу токойлор, нымдуу экватордук токойлор). Альпы жана Гималай тоолорундагы бийиктик зоналык. Евразиянын калкы. Адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн таасири астында жаратылыштын өзгөрүшү. Корголуучу аймактар. Материктин ири физикалык-географиялык аймактары. Евразия өлкөлөрү.

Практикалык иш №14. Евразиянын географиялык объектилерин контурдук картага түшүрүү: четки чекиттер, кысыктар, булуңдар, жарым аралдар, тоолор, түздүктөр, вулкандар, дарыялар жана көлдөр. Евразиянын климаттык зоналарынын мүнөздөмөлөрү жана климаттын түрлөрү. Евразиянын жаратылыш зоналарын контурдук картага түшүрүү.

Практикалык иш № 15-16-17. Географиялык карталарга жана окуу китебинин текстине ылайык Евразия өлкөлөрүнүн биринин (окуучулардын тандоосу боюнча) комплекстүү мүнөздөмөсүн түзүңүз. Материктин тоолуу батыш бөлүгүндөгү бардык өлкөлөр боюнча элестүү саякат жасагыла, окуу китебинде эч кандай маалымат жок өлкөлөрдүн бирине мүнөздөмө жазгыла. «Евразия өлкөлөрүнүн бирине саякатка даярдануу» практикалык ишти аткаруу (студенттин тандоосу боюнча). Евразияга кандай экологиялык көйгөйлөр мүнөздүү экендигин аныктаңыз

Тема 12. Тынч океан (1 саат)

Физикалык жана географиялык абалы. Изилдөө тарыхы. Океандын көлөмү, жээк сызыгы, деңиздери жана аралдары. Түбүнүн рельефи. Климаты. Агымдары. органикалык дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары. Океандагы адамдын чарбалык ишинин түрлөрү. Океан сууларын булгануудан коргоо.

Практикалык иш № 18. Океандын чек араларын, океан агымдарын жана океандын ички бөлүктөрүндө жайгашкан аралдарды, океандын эң чоң абсолюттук тереңдиктерин контурдук картага чийүү. Океандын узундугун түндүктөн түштүккө карай 180° бою жана батыштан чыгышка карай экватор боюнча аныктоо.

Тема 13. Атлантика океаны (1 саат)

Физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Океандын көлөмү, тереңдиги, жээк сызыгы, деңиздери жана аралдары. Түбүнүн рельеф. Климаты. Агымдары. органикалык дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары. Океандагы чарбалык иштин түрлөрү. Океан сууларын булгануудан коргоо.

Практикалык иш №19. Океандын чек араларын, океандын эң чоң абсолюттук тереңдиктерин контурдук картага чийүү. Түндүктөн түштүккө карай 20° батыш узундук боюнча жана батыштан чыгышка карай экваторду боюнча океандын узундугун аныктагыла.

Тема 14. Инди океаны (1 саат)

Физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Океандын көлөмү, тереңдиги, жээксызыгы, деңиздери жана аралдары. Түбүнүн рельеф. Климаты. агымдары. органикалык дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары. Океандагы чарбалык иштин түрлөрү. Океан сууларын булгануудан коргоо.

Тема 15. Түндүк муз океаны (1 саат)

Физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы. Океандын көлөмү, тереңдиги, жээк сызыгы, деңиздери жана аралдары. Түбүнүн рельеф. Климаты. агымдары. органикалык дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары. Океандагы адамдын чарбалык ишинин түрлөрү. Океан сууларын булгануудан коргоо.

Тема 16. Заманбап глобалдык экологиялык көйгөйлөр (4 саат)

Азыкы экологиялык проблемалар. Таза аба жана суу маселеси. Климаттын өзгөрүшү. Токойлорду кыюу. Чөлгө айлануу. Жердин тоо системаларында жана полярдуу аймактарында мөңгүлөрдүн аянтын кыскартуу. Дүйнөлүк океандын экологиялык көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору. Өсүмдүктөрдү жана фаунаны коргоо. Экологиялык проблемаларды чечүүдө дүйнөлүк коомдоштуктар.

Практикалык иш № 20-21-22. Долбоордук иш (командада иштөө). Мектептин аянтын жакшыртуу боюнча долбоорду даярдоо (схема).

А) эс алуу бурчтарын түзүү;

Б) органикалык калдыктарды көмүү үчүн жер (компосттун чуңкуру ж.б.);

В) сабак өтүүчү жай (спорт, биология, география, метеорологиялык объекттер, дендрарий, кичи теплица, күнөскана, курт-кумурскалар, канаттуулар ж.б кыштоо үчүн үйлөр);

Г) мектептин аймагындагы жолдор, аллеялар, жолдор;

Д) 17 туруктуу өнүгүү максаттарынын кайсынысы боюнча иш жүрүп жатат?

Күтүлүүчү натыйжа

7-класс

- ✓ **Киришүү**
- ✓ Океандар менен материктерге салыштырмалуу мүнөздөмө бергиле.
- ✓ Материктер менен дүйнөнүн бөлүктөрүнүн ортосундагы айырманы түшүндүрүңүз.
- ✓ Контурдук картада белгилеп, Европа менен Азиянын чек арасын көрсөтүңүз.
- ✓ Жергиликтүү убакыт менен стандарттык убакыттын айырмасын билиңиз.
- ✓ Ар кандай калктуу пункттардагы стандарттык убакытты аныктоо боюнча маселелерди чечүү.
- ✓ Атластын карталарын аймактын камтуусу, масштабы, мазмуну боюнча классификациялаңыз.
- ✓ Жердин жаратылышынын өзгөчөлүктөрү
- ✓ Географиялык маалыматтын ар кандай булактарын: саякат күндөлүктөрү, маалымдамалар, сөздүктөр, аэрокосмостук сүрөттөр, географиялык карталарды ажыратып, колдонуңуз.
- ✓ Географиялык процесстердин жана кубулуштардын себеп-натыйжа байланыштарын бөлүп көрсөтүү.
- ✓ Литосферада болуп жаткан процесстерди жана жер кыртышынын түзүлүшүнүн негизги өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө.
- ✓ Контурдук картага литосфералык плиталардын жана сейсмикалык тилкелердин чектерин чийиңиз.
- ✓ Континенттик же океандык жер кыртышы бар литосфералык плиталардын бөлүнүшү же кагылышуусу учурундагы процесстерди сүрөттөп бергиле.

- ✓ “Литосфералык плита”, “платформа”, “калкан”, “бүктөлүү тилке”, “горст”, “грабен”, “изотерма”, “пассат», «климат пайда кылуучу факторлор», «климаттык алкак», «суу массасы», «кеңдик зоналдуулук», «бийиктик зоналуулугу», «жаратылыш зонасы».
- ✓ Физикалык картаны «Жер кыртышынын түзүлүшү» картасы менен салыштыргыла, жер бетинин рельефинин жана минералдардын жер кыртышынын түзүлүшүнө көз карандылыгын түшүндүргүлө.
- ✓ Жер кыртышында тоо тектердин ар түрдүү болушунун себептерин түшүндүргүлө.
- ✓ Материктердин аймагында жана океандардын үстүндө жылуулуктун жана нымдуулуктун бөлүштүрүлүшүндөгү, күн нурунун агып киришиндеги жана аба массаларынын кыймылындагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо.
- ✓ Жаан-чачындын көлөмү абанын температурасына жана атмосфералык басымга көз карандылыгын далилдегиле.
- ✓ Дайыма соккон шамалдын, бороон-чапкындын пайда болуу себептерин түшүндүр.
- ✓ Ар кандай аба массаларынын пайда болуу себептерин түшүндүрүңүз, алардын касиеттерин мүнөздөңүз.
- ✓ Физикалык, климаттык карталарды жана «Климаттык зоналар» картасын салыштырып, дүйнөнүн климаттык зоналарына мүнөздөмө бергиле.
- ✓ Негизги жана өткөөл климаттык зоналардын ортосундагы айырмачылыктын себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ Климаттык диаграммаларды окуу.
- ✓ Климат түзүүчү факторлордун климаттын түзүлүшүндөгү ролун түшүндүрүңүз.
- ✓ Жердин климатынын, рельефинин жана жаратылыш зоналарынын пайда болушунда Дүйнөлүк океандын маанисине баа берүү.
- ✓ Деңиз жана континенттик аба массаларынын ортосундагы айырмачылыктын себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ Түндүктөн түштүккө, тоо этектеринен чокуларга, океандардын жээгинен континенттерге терең киргенде мүнөздүү жаратылыш комплекстеринин өзгөрүү ырааттуулугун, жаратылыш комплекстеринин пайда болушунда климаттын жана рельефтин ролун түшүндүрүү; континенттерде жана океандарда жаратылыш зоналарынын жайгашуусу, кургактыктагы жана океандагы жаратылыш комплекстеринин өзгөрүшүнүн себептери.
- ✓ Материктердин жана океандардын жаратылыш комплекстеринин мисалдарында географиялык кабыкчанын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн көрүнүшүн сүрөттөп бергиле.
- ✓ Калктын жыштыгынын табигый шарттарга көз карандылыгын аныктаңыз.

1 Материктер, океандар. Өлкөлөр жана элдер

- ✓ Материктердин жана океандардын табиятын мүнөздөөдө 6-класста калыптанган түшүнүктөрдү колдонуңуз: “материк”, “континент”, “дүйнө бөлүгү”, “океан”, “деңиз”, “арал”, “жарым арал”, “архипелаг”, “булуң”, “кысык”, “рельеф”, “аба массасы”, “суу массасы”, “жаратылыш зонасы”, “кеңдик зонасы”, “бийиктик зонасы”, “тоо системасы”, “географиялык кабык», «жаратылыш комплекси» жана башкалар.
- ✓ Картадан материктер менен океандардын географиялык абалын аныктагыла.
- ✓ Материктердин географиялык абалынын алардын жаратылышына тийгизген таасирин баалоо.
- ✓ Картадан материктердин четки чекиттеринин координаталарын аныктагыла.
- ✓ Картадан түндүктөн түштүккө жана батыштан чыгышка материктер менен океандардын узундугун, океандардын орточо жана эң чоң тереңдиктерин аныктагыла.

- ✓ материктерди жана океандарды ачуу жана изилдөө жөнүндө сөз.
- ✓ Картадан көрсөтүп, материктердин жээктерин мүнөздөгөн географиялык объекттерди атагыла, контурдук карталарга белгилегиле.
- ✓ Физикалык жана тематикалык карталарды салыштырып, материктер менен океандардын рельефинин көп түрдүүлүгүнүн себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ Материктердин рельефине жана ички сууларына мүнөздүү географиялык объекттерди картадан көрсөтүңүз.
- ✓ Атлас картаны колдонбостон контурдук картага материктер менен океандардын негизги географиялык объектилерин түшүрүү.
- ✓ Ар кайсы аймактарда пайдалуу кендердин көп түрдүүлүгүнүн же байлыгынын себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ Климат түзүүчү факторлордун таасирин түшүндүрүп, климаттын өзгөчөлүктөрүн жана климаттык зоналардын жайгашуусун белгилеңиз.
- ✓ Материктердин ички сууларына рельефтин жана климаттын таасирин түшүндүрүңүз.
- ✓ Жаратылыш зоналарынын жайгашуу өзгөчөлүктөрүндө жана органикалык дүйнөнүн мүнөздөмөсүндө себеп-натыйжа байланыштарын ачып берүү.
- ✓ Материктердин жана океандардын флора жана фаунасынын азыркы абалын талдоо.
- ✓ Адамдардын материктер боюнча бирдей эмес бөлүштүрүлүшүнүн себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ материктердин калкынын жашоосуна жаратылыш шарттарынын таасирин аныктагыла.
- ✓ Материктер менен океандардын жаратылышына адамдын тийгизген таасиринин мүнөзүн жана даражасын сүрөттөп бергиле.
- ✓ Картадан континенттердеги негизги аймактардын жана өлкөлөрдүн жайгашкан жерин аныктагыла.
- ✓ Билим берүү тапшырмасына жараша керектүү мазмундагы карталарды тандап, конкреттүү план боюнча айрым аймактардын жаратылышынын негизги өзгөчөлүктөрүн белгилеңиз.
- ✓ Аймактын жаратылыш шарттары менен ресурстарынын жана адамдын чарбалык ишинин түрлөрүнүн ортосундагы байланышты түзүү.
- ✓ Адамдын керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн жалпы жаратылыштын маанисин түшүндүрүңүз.
- ✓ Материктер менен океандардын аймагындагы геоэкологиялык көйгөйлөрдүн себептерин түшүндүрүңүз.
- ✓ Адамдын экономикалык ишмердүүлүгү менен экологиялык көйгөйлөрдүн ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо.
- ✓ Борбордук Азиядагы жаратылыш ресурстарынын көп түрдүүлүгүн аныктоо
- ✓ План боюнча континенттерге кеңири мүнөздөмө бергиле: географиялык абалы, аймагы, чек аралары, негизги жаратылыш объекттери, ресурстары, калкы, аймактары жана өлкөлөрү ар кандай мазмундагы карталарды колдонуу менен.
- ✓ Окшоштуктардын жана айырмачылыктардын себептерин аныктоо үчүн план боюнча материктердин жана океандардын табиятына мүнөздөмө түзүңүз жана салыштырыңыз.

VIII КЛАСС
КЫРГЫЗСТАНДЫН ФИЗИКАЛЫК ГЕОГРАФИЯСЫ
(жалпы 68 саат, жумасына 2 саат, 4 саат резерв)

Киришүү (1 саат)

Менин мекеним Кыргызстан. Кыргызстандын физикалык географиясы эмнени изилдейт. Географиялык маалымат булактары.

I бөлүм. Кыргызстандын аймагынын физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы (3 саат)

Кыргызстан дүйнө картасында. Кыргызстандын чек аралары. Географиялык абалы жана анын жаратылышка тийгизген таасири. Территориясынын өлчөмү, экстремалдык чекиттер, чек ара мамлекеттери. Кыргызстандын жаратылышын изилдөө тарыхы. Улуу Жибек жолу жана анын Кыргызстандын аймагын изилдөөгө тийгизген таасири. Байыркы, орто кылымдардагы, Октябрь революциясына чейинки, советтик жана азыркы мезгилдеги маанилүү саякаттар жана изилдөөлөр.

Практикалык иш № 1. Кыргызстандын физикалык картасында экстремалдык чекиттерди жана алардын географиялык координаталарын аныктоо. Кыргызстандын чек арасын жана изилдөө жолдорун жана Улуу Жибек Жолун контурдук картага чийүү.

II бөлүм. Кыргызстандын жаратылышы (34 саат)

Тема 1. Рельеф, геологиялык түзүлүш жана пайдалуу кендер (7 саат)

Орография. Тоо курулушунун доорлору. Геологиялык таблица. Аймактын геологиялык өнүгүү тарыхы. Доминанттык рельеф формалары. Пайдалуу кендер (минералдык ресурстар). Рельефке байланышкан коркунучтуу жаратылыш кубулуштары: жер көчкү, кар көчкү, жер титирөө, сел, эрозия. Коркунучтуу жаратылыш кубулуштарынан коргоо чаралары.

Практикалык иш № 2. Контурдук картага негизги тоо кыркаларын, тоо кыркаларынын бийик жерлерин, өрөөндөрүн жана пайдалуу кен чыккан жерлерди белгилөө.

Практикалык (чыгармачылык) иш №3-4. Пайдалуу кендерди өз областынын, районунун экономикасында пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн талдоо жана аларды пайдалануу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Тема 2. Климат жана агроклиматтык ресурстар (8 саат)

Климат түзүүчү факторлор. Күн радиациясы. радиация балансы. Атмосфералык циркуляция. атмосфералык фронттор. Циклондор жана антициклондор жана аларга байланыштуу аба ырайынын түрлөрү. Кыргызстандын аймагында аба массаларынын циркуляциясы. Төмөнкү бет жана анын климаттын негизги элементтеринин: атмосфералык басымдын, абанын температурасынын, шамалдын, булуттуулуктун, жаан-чачындын таралышына таасири. Нымдуулук коэффициенти. Климаттын кендик зоналуулугу жана бийиктик зоналуулугу. Кыргызстандын агроклиматтык ресурстары. Коркунучтуу метеорологиялык кубулуштар: кургакчылык, кургак шамал, бороон-чапкын, туман, үшүк, муз. Атмосфералык абаны булгануудан коргоо.

Практикалык иш № 5. Климаттык карталар менен иштөө: климаттык картадан жаан-чачындын, буулануунун көлөмүн аныктоо. Алынган маалыматтардын негизинде Кыргызстандын ар кайсы аймактарында нымдуулук коэффициентин аныктоо.

Тема 3. Ички суулары жана суу ресурстары (8 саат)

Ички суулардын пайда болуу шарттары жана негизги түрлөрү. Негизги дарыя системалары жана дарыя алабдары. Дарыялардын азыктанышы жана режими. Мөңгүлөр жана алардын түрлөрү, өлчөмдөрү, режими. Түбөлүк тоң. Ири көлдөр жана алардын гидрологиялык мүнөздөмөлөрү. Жер астындагы суулар. Саздар. Өлкө боюнча ички суулардын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү. Суу ресурстары. Сууларды пайдалануу жана аларды сактоо жолдору. Суу сактагычтар жана каналдар. Суу менен байланышкан коркунучтар: сел, суу ташкындары жана алардын алдын алуу.

Практикалык иш № 6. Дарыялардын түшүүсүнүн жана эңкейишинин тематикалык карталарын, режимин, азыктануусун, жылдык агын суусунун өзгөчөлүктөрүн, чарбалык пайдалануу мүмкүнчүлүгүн аныктоо. Ири дарыяларды, мөңгүлөрдү, көлдөрдү контурдук картага түшүрүү.

Практикалык (изилдөө) иш № 7. Өзүнөр жашаган аймактын суу ресурстары менен камсыз болушун талдоо

Тема 4. Топурак жана жер ресурстары (3 саат)

Топурак түзүүчү шарттар. Топурактардын негизги түрлөрү, алардын асылдуулугунун айырмачылыктары. Кыргызстанда топурактардын таралуу мыйзам ченемдери. Топурак картасы. Жер ресурстары. Топурактардын бузулушу, эрозиясы жана булганышы. Жерди мелиорациялоо жана анын проблемаларды чечүүдөгү ролу.

Практикалык иш №8. Топурак картасы менен иштөө. Топурактардын негизги түрлөрүнүн салыштырма мүнөздөмөлөрү.

Тема 5. Өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсү жана алардын таралуу мыйзам ченемдүүлүгү. Ландшафттар. Биологиялык ресурстар жана аларды коргоо (8 саат)

Кыргызстандын өсүмдүк катмары. Өсүмдүктөрдүн жамааттарынын негизги түрлөрү. Кыргызстандын токойлорунун баалуулугу жана азыркы абалы. Жаныбарлар дүйнөсү. Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын сейрек кездешүүчү жана жоголуп бара жаткан түрлөрү. Кыргызстандын Кызыл китеби. Тоо рельефи Кыргызстандын аймагында бийиктик зоналуулугун түзүүнүн негизги фактору катары. Өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын бийиктик зоналары боюнча таралышы. Аймактын физикалык-географиялык шарттарына жараша бийиктик зоналуулугунун айырмасы. Ландшафттардын негизги түрлөрү жана алардын таралышы. Кыргызстандагы биологиялык ар түрдүүлүктүн азыркы абалы. Кыргызстандын өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн коргоо. Өзгөчө корголуучу аймактар: коруктар, коруктар, токой чарбалары, коруктар, улуттук жана жаратылыш парктары.

Практикалык (долбоор) - командалык иш № 9-10-11. Мектептин айланасын жакшыртуу боюнча долбоорду даярдоо (схема):

А) эс алуу бурчун түзүү;

Б) органикалык калдыктарды көмүү үчүн жер (компосттун чункуру ж.б.);

В) сабак өтүүчү жай (спорт, биология, география, метеорологиялык объекттер, дендропарк, кичи теплица, күнөскана, курт-кумурскалар, канаттуулар ж.б кыштоо үчүн үйлөр.);

Г) мектеп аянтындагы жолдор, аллеялар, жолдор.

III бөлүм. Кыргызстандын физикалык-географиялык аймактары (18 саат)

(1 саат) Кыргыз Республикасынын аймагын физикалык-географиялык райондоштуруунун принциптери. Ар кандай авторлордун райондоштуруу схемасы. Кыргыз Республикасынын физикалык-географиялык райондору жана облустары.

Практикалык иш №12. Кыргызстандын ири физикалык-географиялык райондорун (Түндүк Тянь-Шань, Ысык-Көл ойдуңу, Ички, Борбордук Тянь-Шань, Түштүк-Батыш Тянь-Шань, Батыш Тянь-Шань, Чоң-Алай) контурдук картага түшүрүү.

ТЯНЬ-ШАНЬ ТООЛУУ ОБЛУСУ (15 саат)

Тема 6. Түндүк Тянь-Шань (4 саат)

Географиялык абалы жана чек аралары. Райондун табиятынын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо. Жаратылыш райондору - Чүй, Талас, Кемин.

Практикалык иш № 13. Түндүк Тянь-Шань өрөөндөрүнүн салыштырма мүнөздөмөлөрү (милдеттүү эмес).

Тема 7. Түндүк-Чыгыш Тянь-Шань (2 саат)

Ысык-Көл бассейни. Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо. Ысык-Көлдү коргоо проблемалары.

Практикалык иш №14. Ысык-Көл облусунун батыш жана чыгышынын салыштырма мүнөздөмөсү.

Тема 8. Борбордук Тянь-Шань физикалык-географиялык облусу (2 саат)

Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Мөңгүлөрдүн азыркы абалы.

Тема 9. Ички Тянь-Шань физикалык-географиялык облусу (3 саат)

Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо. Ички Тянь-Шандын провинциялары – Түндүк Тянь-Шань, Төмөнкү Нарын, Орто Нарын, Бийик Тоо.

Практикалык иш №15. Ички Тянь-Шандын ар кайсы провинцияларында жайгашкан өрөөндөрдүн салыштырма мүнөздөмөлөрү (милдеттүү эмес).

Тема 10. Батыш Тянь-Шань физикалык-географиялык облусу (1 саат)

Чаткал өрөөнү, Батыш Тянь-Шандын району катары. Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо.

Тема 11. Түштүк-Батыш Тянь-Шань физикалык-географиялык облусу (3 саат)

Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Райондун өзгөчө корголуучу аймактары.

Практикалык иш № 16. Түштүк-Батыш Тянь-Шань провинцияларынын салыштырма мүнөздөмөсү

ПАМИР-АЛАЙ ТООЛУУ ӨЛКӨСҮ (2 саат)

Тема 12. Физикалык-географиялык өлкө Памир-Алай (2 саат)

Чоң-Алай өрөөнү. Географиялык абалы жана чек аралары. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо.

IV бөлүм. Кыргызстанда туруктуу өнүгүү идеяларын ишке ашыруу (3 саат)

«Жаратылыш шарттары» жана «жаратылыш ресурстары» түшүнүктөрү. Жаратылыш ресурстарынын классификациясы, алардын мүнөздөмөлөрү. Кыргызстандын минералдык, агроклиматтык, суу, жер ресурстары жана биологиялык ресурстары. Экология жана геоэкология түшүнүгү. Кыргызстандын геоэкологиялык проблемалары. Туруктуу өнүгүү жана анын багыттары (экономикалык, экологиялык, социалдык). Кыргызстанда туруктуу өнүгүү идеяларын өнүктүрүү.

Практикалык (командалык) иш № 17-18. Кыргыз элинин салттуу билимдериндеги туруктуу өнүгүү идеяларын аныктоо.

- Кыргыз элинин салттуу экологиялык билимдеринин жана көндүмдөрүнүн мисалдарын чогултуу. Чогулган материалдын негизинде Power Point программасында 3 мүнөткө презентация даярданыз;

- Өнөр жай килемдерин, шырдактарды, ала кийиздерди колдонуунун артыкчылыктарын жана кемчиликтерин аныктоо: экологиялык тазалык, практикалык, ден соолукка тийгизген таасири ж.б.;

- “Кыргыздын улуттук кийиминин өзгөчөлүктөрү: жашы, абалы, мезгилдүүлүгү, экологиялык тазалыгы” деген темада дил баян даярданыз;

- Теманы тандоо жана изилдөө жүргүзүү: боз үй куруудагы геометриялык аспектилер: Пифагор теоремасы, синус теоремасы, косинус теоремасы, үч бурчтуктун бурчтарын табуу; боз үйдүн түзүлүшүндөгү экологиялык тазалык жана жоопкерчиликтүү керектөө аспекти; кыргыздардын күнүмдүк турмушундагы жоопкерчиликтүү керектөө принциптери: тамак-аш, тиричилик буюмдары, гигиена.

- ЦУРдун кайсынысы сабакта талкууланган темаларга тиешелүү? Кыска билдирүү даярданыз.

V бөлүм. Өзү жашаган аймактын физикалык-географиялык мүнөздөмөсү (5 саат)
аймактын физикалык-географиялык абалы. Жаратылыштын өзгөчөлүктөрү: рельефи, геологиялык түзүлүшү, климаты, суусу, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбарлар дүйнөсү. Жаратылыш ресурстары, аларды пайдалануу. Жаратылышты коргоо.

Практикалык иш № 19. Өзү жашаган аймакка экскурсия. Өзү жашаган аймактын рельефинин, климатынын, сууларынын, топурагынын жана өсүмдүктөрүнүн жана жаныбарлар дүйнөсүнүн сүрөттөлүшү.

Күтүлүүчү натыйжалар

8-КЛАСС

1. Киришүү

- ✓ физикалык географиянын негизги милдети эмне экенин түшүндүрүү;
- ✓ Кыргызстандын физикалык географиясы боюнча билим алуу үчүн колдонула турган негизги маалымат булактарын атагыла;
- ✓ жазуу жүзүндө (эссе) бүгүнкү күндө физикалык географиянын негизги милдетин талашуу.

2. Кыргызстандын аймагынын физикалык-географиялык абалы жана изилдөө тарыхы.

- ✓ өлкөнүн географиялык абалын жана чек арасын мүнөздөйт;
- ✓ Кыргызстандын физикалык-географиялык абалынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо;
- ✓ физикалык-географиялык абалы өлкөнүн жаратылышына кандай таасир этээрин болжолдоо;
- ✓ картадан адамдын жашаган жеринин координаталарын, аймактын узундугун, өлкөнүн эң четки чекиттеринен океандар, экватор, уюл сыяктуу объекттерге чейинки аралыкты аныктоо;
- ✓ картадан Кыргызстандын чек арасы өткөн табигый чек араларды, Улуу Жибек Жолунун каттамдарын көрсөтүү;
- ✓ Кыргызстандын аймагын изилдөө боюнча тарыхый-географиялык баштапкы булактарды талдоо («Манас» эпосунда, Ж. Баласагуни, Кашгари); П.П.Семенов-Тянь-Шанский, А.П.Федченко, Н.Н.Пржевальский жана башка окумуштуулардын географиялык изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары;
- ✓ Улуу Жибек жолунун маанисин жана бул жолду өнүктүрүүдө Кыргызстандын ролун түшүндүрүү;
- ✓ байыркы, орто кылымдар илимпоздорунун Кыргызстандын жаратылышын изилдөөгө кошкон салымын жана азыркы изилдөөлөрдүн негизги багыттарын аныктоо.

3. Рельефи, геологиялык түзүлүшү жана пайдалуу кендери

✓ аймактын геологиялык түзүлүшүн жана рельефинин өзгөчөлүктөрүн сүрөттөөдө географиялык терминдерди, ошондой эле рельефтин ар кандай формаларынын (адырлар, эсептегичтер, чаптар, сырлар) жергиликтүү аталыштарын билүү;

✓ литосферада болуп жаткан процесстерди жана кубулуштарды Евразиянын аймагында жана, атап айтканда, Борбордук Азиянын аймагында болуп жаткан процесстер менен тыгыз байланышта талдоо жана баалоо;

✓ картанын касиеттерин реалдуулуктун каймана-белгилүү модели катары колдонуу, картанын тили, географиялык маалыматты алуу үчүн маалыматтык сыйымдуулук;

✓ географиялык номенклатураны картадан көрсөтүп, контурдук картага белгилегиле: Зайлы Ала-Тоо, Күнгөй Ала-Тоо, Кыргыз жана Талас Ала-Тоосу, Тескей Ала-Тоо, Сары-Жаз, Ак-Шыйрак, Жетим-Бел, Соңкул-Тоо, Жумгал-Тоо, Молдо-Тоо, Суусамыр, Пскем, Чаткал жана Чандалаш кырка тоолору, Какшаал-Тоо, Кайыңды, Борколдой, Нарын-Тоо, Жангы-Жер, Байбиче-Тоо, Ат-Башы, Жаман-Тоо, Алай, Түркстан, Чоң-Алай кырка тоолору; Чүй, Чоң-Кемин, Талас өрөөндөрү, Ысык-Көл ойдуңдары, Кочкор, Жумгал, Суусамыр өрөөндөрү, Соң-Көл ойдуңдары, Кетмен-Төбө, Чаткал, Ортоңку Нарын, Тогуз-Тороуз, Ат-Башы, Ак-Сай, Арпин өрөөндөрү, Чатыр-Көл ойдуңу, Фергана өрөөнү жана Чоң-Алай өрөөнү.

✓ Кыргызстандын рельефинин өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө үчүн окуу китебинин окуу материалдарын, башка географиялык маалымат булактарын тандоо жана салыштыруу;

✓ рельефтин ири формаларынын мүнөздөмөлөрүн түзүү, алардын эндогендик жана экзогендик процесстердин пайда болушуна таасиринин даражасын белгилөө;

✓ себеп-натыйжа байланышын түзүү менен рельефти жана пайдалуу кендерди изилдөө максатында тематикалык карталарды талдоо;

✓ жер кыртышынын түзүлүшүнүн, рельефинин жана пайдалуу кендердин таралышынын ортосундагы байланышты түшүндүрүү;

✓ картадан пайдалуу кендердин ири кендерин көрсөтүп, аларды контурдук картадан белгилегиле: таш көмүр – Түндүк Фергана, Өзгөн, Ысык-Көл, күрөң көмүр – Түштүк Фергана, Кавак бассейндери, Алай (лигнит) жана Алабука-Чатыркүл (таш көмүр) көмүрлүү аймактар; ири көмүр кендери - Таш-Көмүр, Кара-Кече, Миң-Куш, Көк-Янбак, Кум-Бел, Жыргалаң, Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Алмалык; нефть жана мунай-газ — Майлы-Суу IV, Чыгыш Избаскент; темир - Жетим, сымап - Хайдаркен, Чаувай; сурьма - Кадамжай, Терек-Сай; полиметалл рудалары - Ак-Тузское, Бордунское, Сумсарское; алюминий - Сандыкское; калай - Сары-Жаз; алтын - Кумтөр, Жерүй, Талды-Булак Сол жээк, Макмал; күкүрт - Ачык-Таш; рок (аш даярдоо) тузу - Чоң-Алай, Кетмен-Төбө, Чоң-Туз.

✓ рельефтин жана жер казынасынын байлыгынын өлкөнүн өнүгүүсүндөгү ролун аныктоо;

✓ минералдык ресурстарды үнөмдүү пайдалануу мүмкүнчүлүгүнүн мүнөздөмөлөрүнүн натыйжаларын болжолдоо;

✓ табигый кырсыктардын (кар көчкү, сел, жер титирөө, жер көчкү жана башка) табигый себептерин түшүндүрүү;

✓ табигый кырсыктардын жыштыгына жана күчүнө адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн таасиринин даражасын аныктоо;

✓ табигый жана экологиялык коркунучтуу аймактарда жашаган тургундар үчүн коопсуздук чараларын иштеп чыгуу жана сунуштоо.

4. Климаты жана агроклиматтык ресурстары

✓ негизги климатты түзүүчү факторлорду мүнөздөөдө географиялык терминдерди (күн радиациясы, атмосфералык фронттор, циклондор жана антициклондор, буулануу, нымдуулук коэффициенти, WM трансформациясы, температуранын инверсиясы) билүү;

✓ себеп-натыйжа байланышын түзүү менен жылуу жана муздак атмосфералык фронттордун, циклондордун жана антициклондордун мүнөздөмөлөрүн түзүшөт;

✓ ар бир климат түзүүчү фактордун (күн радиациясы, аба массаларынын циркуляциясы, астыңкы бети) Кыргызстандын климатынын калыптанышына тийгизген таасирин түшүндүрүү;

✓ Кыргызстандын климаттык өзгөчөлүктөрүнө мүнөздөмө берүү үчүн окуу китебинин окуу материалдарын, башка географиялык маалымат булактарын тандоо жана салыштыруу;

✓ климаттын өзгөчөлүктөрүн Евразиянын аймагында, атап айтканда, Борбордук Азиянын аймагында болуп жаткан процесстер менен тыгыз байланышта жана жаратылыш комплексинин компоненттеринин ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын эске алуу менен талдоо жана баалоо;

✓ реалдуулуктун каймана-белгилүү модели катары картанын касиеттерин, картанын тилин, маалыматтык сыйымдуулугун абанын температурасы, жаан-чачындар, буулануу жана Кыргызстандын аймагында таралышы жөнүндө маалымат алуу үчүн колдонуу;

✓ климаттын айрым элементтерин мүнөздөгөн графиктерди жана диаграммаларды түзүү, мында себеп-натыйжа байланышын түзүү жана рельефтин алардын өлкө боюнча таралышына тийгизген таасирин ачып берүү;

✓ Кыргызстандын агроклиматтык ресурстарын баалоо;

✓ климаттын айыл чарбасына тийгизген таасирин аныктоо;

✓ жылуулук зоналарын мүнөздөп, алардын агроклиматтык шарттарын жана айыл чарба иштерин жүргүзүүгө ылайыктуулугун аныктоо;

✓ коркунучтуу метеорологиялык кубулуштардын себептерин түшүндүрүү, себеп-натыйжа байланышын түзүү;

✓ абанын булганышы менен глобалдык климаттын өзгөрүүсүнөн келип чыккан көйгөйлөрдүн ортосундагы байланышты түзүү.

5. Ички суулары жана суу ресурстары

✓ ички сууларды мүнөздөөдө географиялык терминдерди билүү (дарыянын эңкейиши жана түшүүсү, суунун агымы, аллювий желдеткичтери);

✓ географиялык номенклатураны картадан көрсөтүү жана аны контурдук картага белгилөө: дарыялар – Нарын, Кара-Дарыя, Чаткал, Кызыл-Суу, Сары-Жаз, Түп, Жергалаң, Чүй, Талас; көлдөр - Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл, Сары-Челек; мөңгүлөрү - Түштүк жана Түндүк Эңилчек, Кайыңды, Мушкетов, Семенов, Петров; суу сактагычтары - Токтогул, Кара-Буура, Орто-Токой.

✓ жаратылыштын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды түзүү менен тематикалык карталарды колдонуу менен дарыялардын, көлдөрдүн мүнөздөмөлөрүн түзүү;

✓ Кыргызстандын кайсы дарыяларында жылдык агымынын айырмасы бар экенин аныктоо;

✓ мүнөздөмөлөрдүн жыйынтыгы боюнча дарыяларды чарбалык пайдалануу мүмкүнчүлүгүн болжолдоо;

✓ Кыргызстандын суу ресурстарынын өзгөчөлүктөрүн мүнөздөш үчүн окуу китебинин окуу материалдарын, башка географиялык маалымат булактарын тандоо жана салыштыруу;

✓ Кыргызстандын аймагындагы текши эмес мөңгүлөрдүн себептерин түшүндүрүү;

✓ мөңгүлөрдүн адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнө тийгизген таасирин аныктоо;

✓ ички сууларда болуп жаткан процесстерди жана кубулуштарды Евразиянын аймагында, атап айтканда, Борбордук Азиянын аймагында болуп жаткан

процесстер менен тыгыз байланышта жана ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын эске алуу менен талдоо жана баалоо; табигый комплекстин компоненттери;

- ✓ көл бассейндерин түзүү ыкмаларын түшүндүрүү;
- ✓ суу ресурстарынын айрым түрлөрүн мүнөздөгөн диаграммаларды түзүү, мында себеп-натыйжа байланышын түзүү жана жаратылыштын башка компоненттеринин алардын өлкө боюнча бөлүштүрүлүшүнө тийгизген таасирин аныктоо;
- ✓ өлкөнүн ар кайсы аймактарында суу сактагычтарды жана каналдарды куруунун мүмкүн болгон оң жана терс жактарын аныктоо;
- ✓ суу менен байланышкан коркунучтуу жаратылыш кубулуштарынын себептерин түшүндүрүү, себеп-натыйжа байланыштарын түзүү.

6. Топурак жана жер ресурстары

- ✓ топурак катмарын мүнөздөөдө географиялык терминдерди билүү (топурак профили, кыртыштын түзүлүшү, чөп, мелиорация);
- ✓ Кыргызстандын топурак катмарында болуп жаткан процесстерди жана кубулуштарды Евразиянын аймагында жана анын ичинде Борбордук Азиянын аймагында болуп жаткан процесстер менен тыгыз байланышта жана себеп-натыйжа байланыштарын эске алуу менен талдоо жана баалоо табигый комплекстин компоненттеринин ортосунда;
- ✓ ар бир топурак түзүүчү фактордун кыртыштын пайда болушуна тийгизген таасирин түшүндүрүү;
- ✓ кыртыштын пайда болуу шарттары тоо кыртыштарынын өзгөчөлүктөрүнө кандай таасирин тийгизгенин билүү;
- ✓ Кыргызстандагы топурактардын ар кандай түрлөрүн мүнөздөш үчүн окуу китебинин окуу материалдарын, башка географиялык маалымат булактарын тандоо жана салыштыруу;
- ✓ Кыргызстандын аймагындагы топурактардын таралышы жөнүндө маалымат алуу үчүн картанын касиеттерин реалдуулуктун образдуу-белгилүү модели, картанын тили, маалыматтык сыйымдуулугу катары колдонуу;
- ✓ табияттын компоненттеринин ортосундагы себеп-натыйжа байланышын орнотуу менен топурак типтеринин мүнөздөмөлөрүн түзүү;
- ✓ кыртыштарды чарбалык пайдалануу мүмкүнчүлүгүнүн мүнөздөмөлөрүнүн натыйжаларын болжолдоо;
- ✓ Кыргызстандын жер ресурстарынын сапатына, деградациясына, эрозиясына жана кыртышынын булганышына таасир этүүчү себептерди аныктоо;
- ✓ өлкөнүн жер фондун калыбына келтирүүнүн мүмкүн болуучу жолдорун болжолдоо.

7. Өсүмдүк, жаныбарлар дүйнөсү жана алардын таралуу мыйзам ченемдери.

Ландшафты. Биологиялык ресурстары жана аларды коргоо

- ✓ аймактын өсүмдүктөрүн, жаныбарларын жана ландшафттарын, экосистемаларын сүрөттөөдө географиялык терминдерди билүү;
- ✓ Кыргызстандын өсүмдүк жана жаныбарларынын өзгөчөлүктөрүн Евразиянын аймагында жана, атап айтканда, Борбордук Азиянын аймагында болуп жаткан процесстер менен тыгыз байланышта талдоо жана баалоо;
- ✓ түшүнүктөрдү түшүндүрөт: мелиорация, экосистема, эндемиктер, эфемерлер, реликтер, биосфералык корук, коруктар, коруктар, улуттук парктар, жаратылыш эстеликтери;
- ✓ жаратылыштын компоненттеринин ортосундагы байланышты орнотуу менен бийиктик алкактарынын мүнөздөмөлөрүн түзүү;
- ✓ реалдуулуктун образдуу-белгилүү модели катары картанын касиеттерин, картанын тилин, маалыматтык сыйымдуулугун бийиктик алкактарынын жана ландшафттардын таралышы жөнүндө маалымат алуу үчүн колдонуу;

- ✓ Кыргызстандын өсүмдүктөрүн, фаунасын, бийиктик тилкелерин жана ландшафттарын изилдөө максатында карталарды талдоо;
- ✓ Кыргызстандын өсүмдүк жана жаныбарларынын, бийиктик зоналарынын жана ландшафттарынын өзгөчөлүктөрүн мүнөздөш үчүн окуу китебинин окуу материалдарын, географиялык маалыматтын башка булактарын тандоо жана салыштыруу;
- ✓ тоолордогу табигый жамааттардын көп түрдүүлүгүнүн себептерин түшүндүрүү;
- ✓ бийиктик алкактын бирдей эмес жайгашуусуна таасир этүүчү факторлорду аныктоо;
- ✓ тоолордогу биологиялык ар түрдүүлүктүн таралышына климаттын таасирин аныктоо;
- ✓ глобалдык жылуулуктун шартында өсүмдүк жана жаныбарлардын өзгөрүшүн болжолдоо;
- ✓ биологиялык ар түрдүүлүктү мүнөздөөдө жаратылыштын компоненттеринин өз ара байланышын түшүндүрүү жана биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо маселеси эмне үчүн бүгүнкү күндө ушунчалык курч экенин аныктоо;
- ✓ өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары (коруктар, заказниктер, улуттук парктар) боюнча илимий долбоорлорду даярдоо.

8. Кыргызстандын физикалык-географиялык райондору

- ✓ Кыргызстандын физикалык-географиялык райондоштуруусунун себептерин түшүндүрүү;
- ✓ салыштырма графикалык, картографиялык талдоо (компьютердик презентацияларды колдонуу менен) үчүн карталарды, таблицаларды жана башка маалымат булактарын колдонуу менен физикалык-географиялык аймактарды, облустарды, райондорду мүнөздөөгө;
- ✓ ар бир аймактык-жаратылыш комплекстин (АЖК) табигый өзгөчөлүктөрүн талдоо жана баалоо;
- ✓ АЖКнын салыштырма мүнөздөмөлөрү үчүн графиктерди, диаграммаларды түзүү;
- ✓ Кыргызстандын АЖКсына изилдөөнүн географиялык ыкмаларын колдонуу менен мүнөздөмө берүү: тарыхый, картографиялык, салыштырма, статистикалык. аэрокосмостук сүрөттөрдү, геосүрөттөрдү, ГИС, GPS навигаторлору, айлана-чөйрөнү көзөмөлдөө маалыматтарын колдонуу;
- ✓ картанын касиеттерин реалдуулуктун каймана-белгилүү модели катары колдонуу, картанын тили, географиялык маалыматты алуу үчүн маалыматтык сыйымдуулук;
- ✓ жаратылыш комплексинин курамындагы жаратылыш компоненттеринин өз ара байланыштарын, Кыргызстандын жаратылыш системаларынын типтүү өзгөчөлүктөрүн жана өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү;
- ✓ Кыргызстандын ар кандай жаратылыш-аймактык комплекстерине комплекстүү мүнөздөмө берүү;
- ✓ Кыргызстандын АЖКнын геомаданий өзгөчөлүктөрүнө баа берүү үчүн окуу китебинин текстин, китепти, атластын карталарын жана башка булактарды талдоо;
- ✓ маданий көп түрдүүлүк жана биологиялык ар түрдүүлүктө Кыргызстандын АЖКсын салыштыруу;
- ✓ курчап турган чөйрө менен кыргыз элинин үрп-адаттарынын, ырым-жырымдарынын, жүрүм-турум нормаларынын калыптанышындагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо;
- ✓ климаттын өзгөрүшүнүн калктын ден соолугуна, тамактануусуна жана жашоо шарттарына тийгизген таасирин аныктоо;
- ✓ адамдын экологиялык шарттарга ыңгайлашуу даражасын баалоо;
- ✓ элдин маданиятынын өзгөчөлүктөрүнө айлана-чөйрөнүн таасиринин деңгээлин баалоо;

- ✓ жаратылыш ресурстарын пайдаланууну жана коргоону баалоо;
- ✓ Кыргызстандын калкы жана географиялык окуялары жөнүндө илимий долбоорлорду, тарыхый, маданий жана жаратылыш эстеликтери жөнүндө мультимедиялык презентацияларды даярдоо.

9. Кыргызстанда туруктуу өнүгүү идеяларын ишке ашыруу

- ✓ адамзат коомунун өнүгүүсүнүн жана туруктуу өнүгүүгө өтүүнүн заманбап туруксуз моделин мүнөздөөдө географиялык терминдерди билүүгө;
  - ✓ Кыргызстандын жаратылыш ресурстары жөнүндө билимдерди системалаштыруу: минералдык, агроклиматтык, суу, жер, биологиялык;
  - ✓ жаратылыш ресурстарын түгөнгүчтүк жана түгөнбөстүк, кайра жаралуу жана жаңыланбоо принциби боюнча классификациялоо;
  - ✓ адамзат коомунун өнүгүүсүнүн азыркы туруксуз моделин далилдеген мисалдарды келтирүүгө;
  - ✓ жаратылыш ресурстарын пайдаланууга байланыштуу айлана-чөйрөдө көйгөйлүү кырдаалдардын пайда болушун болжолдоо;
  - ✓ Кыргызстандын экологиялык көйгөйлөрүн аныктоо, классификациялоо жана баалоо - биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо, тоо экосистемаларын сарамжалдуу пайдалануу, токойлорду жана жайыттарды сактоо, чөлгө айлануу, мөңгүлөрдү жана суу ресурстарын кыскартуу, климаттын өзгөрүшү;
  - ✓ Кыргызстандын геоэкологиялык көйгөйлөрүнө мүнөздөмө берүү жана алардын пайда болуу себептерин аныктоо;
  - ✓ Кыргызстанда орун алган экологиялык көйгөйлөрдү масштабы, аймактардын мейкиндик камтуусу, антропогендик таасирдин булактары, түрлөрү, таасир этүүчү объекти, кырдаалдын оордугу, таасирлердин кесепеттери боюнча талдоо;
  - ✓ пайда болгон геоэкологиялык көйгөйлөрдү чечүүнүн мүмкүн болгон жолдорун сунуштоо;
  - ✓ адамдын экономикалык ишмердүүлүгү менен экологиялык көйгөйлөрдүн ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо;
  - ✓ айлана-чөйрөдө мүмкүн болуучу көйгөйлүү кырдаалдардын пайда болушун болжолдоо жана аларды чечүүнүн жолдорун сунуштоо;
  - ✓ адамдар цивилизациялардын туруктуу өнүгүүсү жөнүндө эмне үчүн 20-кылымдын ортосунда гана ойлогондугун түшүндүрүү;
  - ✓ мектеп окуучулары, айылдын же шаардын тургундары жасай ала турган экологиялык коопсуздукту ишке ашыруу боюнча конкреттүү кадамдарды сунуштоо;
  - ✓ Жаратылышты коргоо мыйзамдуулук актыларын талдоо.
- ### **10. Өзүнөр жашаган аймактын физикалык-географиялык мүнөздөмөсү**
- ✓ өз аймагынын рельефинин, климатынын, ички сууларынын, өсүмдүк жана жаныбарларынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөп берүү;
  - ✓ туруктуу өнүгүү багытында жергиликтүү жаратылыш комплексин сыпаттоо;
  - ✓ аба ырайынын сүрөттөмөсүн түзүү, элдик белгилер боюнча аба ырайын аныктоо, дары өсүмдүктөр жөнүндөгү билимдерин күнүмдүк турмушта колдонуу;
  - ✓ техникалык каражаттарды жана маалыматтык технологияларды колдонуу менен айлана-чөйрөнүн учурдагы абалын, көйгөйлөрүн аныктоого жана аны жакшыртуу боюнча иш-чараларды иштеп чыгууга багытталган долбоорлоо жана илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү;
  - ✓ өз аймагында жана бүтүндөй Кыргызстанда пайда болгон экологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча иш-аракеттердин болжолдуу планын иштеп чыгуу;
  - ✓ Кыргызстандын табигый көп түрдүүлүгүн сактоого жана сарамжалдуу пайдаланууга багытталган илимий долбоорлорду түзүү;
  - ✓ аймактык экологиялык көйгөйлөрдүн көрүнүшүнүн мүнөзүнө баа берүү;

✓ Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнүн көйгөйлөрүн талдоо: тоо экосистемаларын жана биологиялык ар түрдүүлүктү сарамжалдуу пайдалануу, токойлорду жана жайыттарды сактоо

IX КЛАСС

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

(68 саат, жумасына 2 саат) (запас 2 саат)

КИРИШҮҮ (1 саат)

Экономикалык жана социалдык географиянын предмети, анын физикалык география жана башка илимдер менен байланышы. Коомдун практикалык маселелерин чечүүдө географиянын ролу.

1-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДҮЙНӨДӨГҮ ОРДУ (2 саат)

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик түзүлүшү жана административдик-аймактык бөлүнүшү. Кыргыз Республикасынын дүйнөнүн саясий картасындагы орду. Кыргызстандын саясий-географиялык жана экономикалык-географиялык абалы.

Практикалык иш № 1. Кыргыз Республикасынын географиялык абалына мүнөздөмө.

А. Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык бөлүнүшүнүн (чек арасы, областтар жана областтык борборлор, райондор жана областтык борборлор) контурдук картасына чийүү. Б. Кыргызстандын саясий-географиялык жана экономикалык-географиялык абалына мүнөздөмө.

2-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КАЛКЫНЫН ГЕОГРАФИЯСЫ (4 саат)

Демография жана демографиялык процесстер. Калктын саны. Калктын кыймылы: табигый, механикалык, социалдык. Калктын көбөйүшү, төрөлүү, өлүм, табигый өсүш. Калктын табигый кыймылына таасир этүүчү факторлор.

Калктын курамы жана түзүмү: жаш-жыныс, улуттук, диний, социалдык.

Калктын республиканын аймагы боюнча бөлүштүрүлүшү. Жаратылыш ресурстарынын калкты отурукташуусуна, экономиканын, маданияттын, туризмдин өнүгүшүнө тийгизген таасири. Адамдын табигый чөйрөгө ыңгайлашуусу. Калктын жыштыгы картасы.

Шаар жана айыл калкы. Урбанизация. Шаарлардын функциялары жана елкенун экономикалык жана маданий өнүгүшүндөгү ири шаарлардын ролу.

Калктын механикалык кыймылы. Миграция, анын түрлөрү жана адамдардын көчүрүү себептери.

Эмгек ресурстары. Экономикалык активдүү калк. Иш менен камсыз кылуу. Жумушсуздук. Өлкөнүн ар кайсы аймактарында калктын негизги ишмердүүлүгү.

Урп-адаттардын, ырым-жырымдардын, жүрүм-турум нормаларынын калыптанышына курчап турган жаратылыштын таасири. Калктын сапаты: калктын экономикалык, социалдык, маданий жана экологиялык абалы. Табигый-климаттык шарттардын адамдын тамактануу табиятына тийгизген таасири. Жашоо узактыгы. Өлкөнүн демографиялык саясаты. Жеке каржылык пландаштыруу жана үй-бүлөлүк бюджет. Жеке адам жана мамлекет.

Практикалык иш № 2. Экологиялык коопсуздукту эске алуу менен шаарлардын жана айылдардын жашоочуларынын чыгашаларына, ишмердиктин түрлөрүнө, турак жай шарттарына, аймакка талдоо жүргүзүү.

3-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭКОНОМИКАСЫ (20 саат).

Тема 1. Экономиканын жалпы мүнөздөмөсү (1 саат)

Республиканын экономикасынын составы жана структурасы. Өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес чөйрө. Тоо-кен жана кайра иштетүү өнөр жайы. "Өнөр жай" түшүнүгү. Тармактар аралык комплекстер. өндүрүштү уюштуруунун формалары. жайгаштыруу

факторлору. Базар экономикасынын шартында Кыргызстандын экономикасынын структурасын өзгөртүү.

Тема 2. Отун-энергетика өнөр жайы (ТЭП) (2 саат)

Отун-энергетика өнөр жайынын составы жана структурасы. Кыргызстандын отун-энергетика комплексин өнүктүрүүнүн жаратылыш ресурстар потенциалы: көмүр өнөр жайы, электроэнергетика. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. тармактын географиясы. Өнүгүү перспективалары. Альтернативдик энергетиканы өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү (күн, шамал, суу, биоэнергетика).

Практикалык иш №3. Кыргыз Республикасында альтернативдик энергетиканы өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнө мүнөздөмө (күн, шамал, гидроэнергетика, биоэнергетика).

Тема 3. Металлургиялык өнөр жай (2 саат)

Тармактын составы жана структурасы. Кыргызстандын металлургиялык комплексин өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстар потенциалы. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. Өнөр жайларынын географиясы. Өнүгүү перспективалары.

Практикалык иш № 4. Түстүү металлургияны өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстар потенциалы. Түстүү металлдардын кендерин контурдук картага түшүрүү.

Тема 4. Машина куруу (1 саат)

Тармактын составы жана структурасы. Кыргызстанда машина курууну өнүктүрүүнүн жаратылыш ресурстар потенциалы. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. тармактын географиясы. Өнүгүү перспективалары.

Тема 5. Курулуш тармагы (1 саат)

Тармактын составы жана структурасы. Курулуш материалдарын чыгаруунун жаратылыш ресурстар потенциалы. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. Өнөр жайларынын географиясы. Өнүгүү перспективалары.

Тема 6. Химия жана жыгач иштетүү өнөр жайы (1 саат)

Тармактын составы жана структурасы. Кыргызстанда химия жана жыгач иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстар потенциалы. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. тармактын географиясы. Өнүгүү перспективалары.

Тема 7. Айыл чарба өнөр жайы (5 саат)

Тармактын составы жана структурасы. Комплекстин үч багыты: айыл чарбасы, айыл чарбасын тейлеген тармактар, айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү тармактар. Комплексти өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстар потенциалы. Айыл чарбасы өлкөнүн экономикасынын алдыңкы тармагы болуп саналат. Экономиканы өнүктүрүүнүн интенсивдүү жана экстенсивдүү жолдору. Өсүмдүк өстүрүүчүлүк жана мал чарбачылыгы, алардын жаратылыш шартына жараша адистештирилиши. Айыл чарбасын өнүктүрүүнү перспективалары. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайы - айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү өнөр жай тармактары. Өнүгүү перспективалары.

Практикалык иш № 5. Кыргыз Республикасынын контур картасына айыл чарба жерлеринин структурасын чийип, айыл чарбасын өнүктүрүүнү белгилениз.

Тема 8. Жеңил өнөр жайы (1 саат)

Жеңил өнөр жай. Тармактын составын жана структурасын текстиль өндүрүшү, кийим өндүрүшү (кийим өндүрүшү), булгаары өндүрүшү, булгаары буюмдары, бут кийим өндүрүшү түзөт. өндүрүштү уюштуруунун формалары, жайгаштыруу факторлору. тармактын географиясы. Өнүгүү перспективалары.

Тема 9. Транспорт (2 саат)

Транспорттун негизги түрлөрү. Алардын өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлор. Кыргыз Республикасынын транспорт түрлөрүнүн мүнөздөмөлөрү. Транспорттун географиясы. Эң маанилүү транспорттук жолдор. Жүк ташуу жана алардын негизги багыттары. Жүргүнчүлөрдү ташуу жана алардын негизги багыттары. Өнүгүү перспективасы.

Практикалык № 6. Контурдук картага Бишкек-Ош, Бишкек-Ысык-Көл, Бишкек-Нарын, Бишкек-Талас транспорттук магистралынын бойлото жаратылыш объектилерин

(токойлор, көлдөр, өсүмдүк, жаныбарлар, ландшафт, өзгөчө корголуучу жаратылыш объектилери: корголуучу аймактар, улуттук парктар, жаратылыш эстеликтери, тоолор, ашуулар, дарыялар) түшүрүңүз.

Тема 10. Тейлөө тармагы жана туризм (2 саат)

Кыргыз Республикасынын тейлөө тармагынын географиясы. Кызмат көрсөтүү тармактары: финансылык кызмат көрсөтүүлөр (банктык жана кредиттик кызмат көрсөтүүлөр, камсыздандыруу иши, алмашуу иши ж.б.); бизнес жана кесиптик кызматтар; дүң жана чекене соода; коомдук тамактануу; мейманкана бизнеси; турак-жай-коммуналдык жана калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө чейресу; маданият жана массалык коммуникация мекемелеринин кызматы; билим берүү жана саламаттыкты сактоо; рекреациялык кызмат көрсөтүүлөр (анын ичинде туризм жана рекреация). Эс алуу комплекси, өнүгүү өзгөчөлүктөрү. Эс алуу ресурстары. Эс алуу жана туризм түрлөрүнүн классификациясы. Кыргыз Республикасында туризмдин өнүгүү тарыхы. Эс алуу ресурстары. Туризмди өнүктүрүү факторлору. Популяризация жана туризмди өнүктүрүүнүн келечеги.

Тема 11. Тышкы экономикалык байланыштар (2 саат)

Кыргыз Республикасынын тышкы экономикалык байланыштарынын географиясы. Эгемендүүлүк алгандан кийин тышкы экономикалык байланыштардын өнүгүшү. Кыргыз Республикасынын эл аралык экономикалык жана соода жана саясий мамилелери. Товарларды экспорттоо жана импорттоо. Өнөктөш өлкөлөр: КМШ өлкөлөрү, Европа, Азия, Америка.

Практикалык иш №7. Товарларды экспорттоо жана импорттоо схемасын түзүү.

4-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТУРУКТУУ ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ӨНҮГҮҮСҮНҮН СТРАТЕГИЯСЫ (10 саат).

Экономиканы туруктуу өнүктүрүү. Республиканы туруктуу өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы. Туруктуу жана туруксуз өндүрүш жана керектөө. Сызыктуу жана циклдик экономика. Жашыл экономика. «Жашыл» экономиканы өнүктүрүү жолдору. Жашыл жөндөмдөр. Жооптуу керектөө.

Энергетика, экология, азык-түлүк коопсуздугу жана адамдардын ден соолугу. Суунун сапаты. Генетикалык жактан өзгөртүлгөн азыктар.

Таштандылар. Радиоактивдүү булгануу маселеси. Абанын булганышы. Озон катмарынын бузулушу жана бузулушу. Климаттын өзгөрүшүнүн экономикага тийгизген таасири. Суу ресурстарынын жана топурак катмарынын булганышы. Минералдык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу жана тоо кен өнөр жайын өнүктүрүүнүн терс экологиялык кесепеттерин алдын алуу. Климаттын өзгөрүүсүн жумшартуу.

Табигый жана техногендик кырсыктар. Калкты коркунучтуу жаратылыш кубулуштарынан коргоо. Экстремалдуу шарттарда же кырдаалдарда жүрүм-турум эрежелери.

Практикалык иш №8. «Изилдөө жүргүзүү».

Изилдөөнүн алгоритми:

1. турак жайлар, дүкөндөр, мекемелер, жолдор, парктар, скверлер, бульварлар ж.б. жакын жайгашкан кичи райондун картасын түзүңүз.

2. Мектептин жайгашкан жерин картадан белгилениз.

3. Жакынкы турак жайга, дүкөнгө, чарбалык ишканага, жолго чейинки аралыкты рулетка (же кадам) менен өлчөңүз. Маалыматтарды картага жана таблицкага түшүрүңүз.

4. Мектептин участогунун картасында төмөнкү зоналарды белгилениз:

а) окуу-тажрыйба зонасы (ар түрдүү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн, гүл жана декоративдүү өсүмдүктөрдүн аянттары, метеорологиялык-географиялык участок);

б) дене тарбия жана спорт зонасы;

в) эс алуу зонасы (ачык оюндар үчүн аянт);

г) экономикалык аймак.

5. Таблицага баа берүүнүн жыйынтыгын киргизиңиз, зарыл болсо, керектүү тилкелерди кошунуз.

Өндүрүлгө өлчөөлөр	Алынган жыйынтыктар	Санитардык гигиеналык ченемдер (жок дегенде), км
Мектепке ө жүргүнчүлөр үчүн скиликтүүлүгү	Шаарларда: 0,5 км. Айыл жеринде: - башталгыч класстар үчүн 2 кмден ашык эмес; - 5-11-класстар үчүн 3 км ашык эмес.	
Үйдөн мектепке же артка бир капка чейинки аралык	Үйдөн мектепке же артка кейинки аралык бир тарапка 30 мүнөттөн ашык болбошу керек	
Аймакты жашылдандыруу	Мектептин аянтынын 50% кем эмес аймагын жашылдандыруу	

Жыйынтыктарды жана корутундуларды иштеп чыгуу.

➤ Төмөнкү кошумча маалыматтарды колдонуу менен мектеп аянтынын схемасын талдоо жана анын санитардык-гигиеналык нормаларга ылайыктуулугу жөнүндө корутунду чыгаруу:

➤ спорт аянтчасы аянтчанын тереңдигинде жайгашып, класстардын терезелеринен жашыл аянтчалардын тилкеси менен бөлүнүшү керек;

➤ мектептерде окуучулардын сыртта ойноо жана эс алуусу үчүн, ошондой эле таза абада билим берүү программаларын ишке ашыруу үчүн эс алуу зонасы болушу керек;

➤ экономикалык зона ашкананын өндүрүштүк жайына кире бериш тараптан жайгашып, көчөдөн өзүнчө кире бериши керек ж.б.;

➤ Экономикалык зонанын аймагында таштандыларды чогултуу үчүн таштанды жыйгычтар (контейнерлер) орнотулган участок жабдылган. Участок коомдук тамактануу бөлүмдөрүнүн кире беришинен, класстардын, класстардын терезелеринен 25,0 м кем эмес аралыкта жайгашкан жана суу өткөрбөгөн катуу бети менен жабдылган, анын өлчөмдөрү контейнерлердин базалык аянтынан 1,0 м ашат. бардык багыттар боюнча. Таштанды урналарынын капкактары бекем жабылышы керек;

➤ аймактын кире бериштери жана кире бериштери, өтүүчү жолдор, чарбалык курулуштарга баруучу жолдор, таштанды жыйноочулар үчүн аянтчалар асфальт, бетон жана башка катуу беттер менен капталган;

➤ мектептин аймагында сырткы жасалма жарыктандыруу болушу керек;

➤ Бак-дарактар мектеп имаратынан 15,0 м, ал эми бадалдар 5,0 мден кем эмес аралыкта отургузулат. Жашылдандыруу үчүн уулуу жемиштери бар дарактарды жана бадалдарды пайдаланууга тыюу салынат;

➤ Окуу бөлмөлөрү, кабинеттер, лабораториялар, окуу мастерскаялары, медициналык мекемелер, спорт, бий жана актовый залдар үчүн жертөлөлөрдү жана жер төлөлөрдү пайдаланууга жол берилбейт.

5-БӨЛҮМ. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АДМИНИСТРАТИВДИК- ТЕРРИТОРИЯЛЫК РЕГИОНДОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ (26 саат)

Бишкек - Кыргыз Республикасынын борбору (3 саат)

Бишкек - Кыргыз Республикасынын борбору, ири илимий, өнөр жай жана транспорттук түйүн. Бишкек шаарынын тарыхы. Жаратылыш шарттары, калктын географиясы, чарбанын адистешүүсү. Бишкек шаарынын өнүгүү келечеги.

Практикалык иш № 9. «Жашыл шаар» контекстинде Бишкек өнөр жай түйүнүнө мүнөздөмө.

Чүй облусу (3 саат)

Экономикалык жана географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калкы жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жайы. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Аймактын экологиялык көйгөйлөрү жана аларды чечүүнүн жолдору.

Талас облусу (3 саат)

Экономикалык жана географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Айдоо аянттарынын жана жайыттарынын экологиялык абалы.

Долбоордук (практикалык) иш №10. Чүй жана Талас облустарын туруктуу өнүктүрүү боюнча бизнес-план түзүү.

Ысык-Көл облусу (3 саат)

Экономикалык жана географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Ысык-Көлдүн экологиялык абалы.

Долбоордук (практикалык) иш №11. Аймакта экотуризмди мындан ары өнүктүрүү боюнча бизнес-план түзүү.

Нарын облусу (3 саат)

Экономикалык географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Жайыттардын экологиялык абалы жана чечимдери.

Практикалык (долбоордук) иш №12. Райондогу жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу боюнча бизнес-план түзүү.

Ош облусу (5 саат)

Экономикалык географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Табигый кыйратуучу процесстер, аларга каршы куреш.

Практикалык (долбоордук) иш №13. «Региондун туруктуу экономикалык өнүгүү келечеги» бизнес-планын түзүү.

Жалал-Абад облусу (3 саат)

Экономикалык географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстук потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары. Жангак-мөмө токойлорунун экологиялык абалы. Проблемалар жана чечимдер.

Практикалык (изилдөө) иш № 14. «Аймактын уникалдуу жаратылыш жерлери».

Баткен облусу (3 саат)

Экономикалык географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстардын потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. Региондун экономикасын туруктуу өнүктүрүүнүн перспективалары.

Долбоордук (практикалык) иш №15. «Баткен облусунун экономикасын туруктуу өнүктүрүү» бизнес-планын түзүү

6-БӨЛҮМ. ӨЗҮ ЖАШАГАН АЙМАККА ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК МҮНӨЗДӨМӨ (3 саат)

Экономикалык географиялык абалы. Экономиканы өнүктүрүү үчүн жаратылыш ресурстардын потенциалы. Калк жана эмгек ресурстары. Экономиканын тармактарынын мүнөздөмөлөрү: айыл чарбасы жана өнөр жай. Транспорт. Туризм. аймактагы экологиялык көйгөйлөр. Алардын регионунун туруктуу экономикалык өнүгүү перспективалары.

Практикалык иш №16. Инвесторлорго сунуштоо үчүн өз аймагында туризмди өнүктүрүү боюнча бизнес-план даярдайт. Стандарттуу бизнес-план төмөнкү этаптардан турат: 1. Жыйынтык. Анда бизнес-идеянын сүрөттөлүшү, анын рыноктогу объективдүү муктаждыгы, ишке ашыруу мөөнөттөрү, долбоордун өзүн актоо жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү жөнүндө маалымат көрсөтүлүшү керек. 2. Рынокту талдоо. 3. Маркетинг жана стратегиялык план. 4. Чыгымдар. 5. Өндүрүш планы. 6. Инвестициялар. 7. Финансылык план.

Практикалык иш (изилдөө) № 17. Өндүрүштүк мамилелерди түзүү жана өзү жашаган аймактагы каалаган ишканалардын республиканын экономикасын өнүктүрүүгө кошкон салымы (ишканага экскурсиянын жыйынтыгы боюнча).

КҮТҮЛҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР 9 КЛАСС

1. Кыргыз Республикасынын дүйнөдөгү орду

✓ географиялык маалыматтын ар кандай булактарынын негизинде Кыргызстанда болуп жаткан социалдык-экономикалык жана саясий кайра куруулардын маңызын түшүндүрүү;

✓ акыркы жаңылыктарга көз салуу, аларга сын көз карашта болуу, Кыргызстандын саясий-географиялык жана экономикалык-географиялык абалын мүнөздөө;

2. Кыргыз Республикасынын калкынын географиясы

✓ республиканын социалдык-демографиялык потенциалын аныктоо: калктын санын, кайра өндүрүүнү; калктын жынысы, жашы, улуту, диний курамы, калктын миграциясы жана сапаттык курамы;

✓ айрым региондордун жана бүтүндөй республиканын социалдык-демографиялык потенциалына баа берүү;

✓ терминдерди түшүндүрүү жана колдонуу: маданий жана табигый мурас;

✓ Кыргыз Республикасынын элдеринин геомаданий ар түрдүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн (маданияты, каада-салты, үрп-адаттары) талдоо жана оозеки жана жазуу жүзүндөгү корутундуларды чыгаруу;

✓ үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды, жүрүм-турум нормаларын (кыргыз элинин жаныбарлар дүйнөсүн, жайыттарды, суу булактарын, кудуктарды сактоо салттары) калыптанышына таасир этүүчү себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо;

✓ республиканын жана анын айрым аймактарынын социалдык-демографиялык, этнографиялык потенциалына баа берүү;

✓ Кыргыз Республикасынын ар кайсы аймактарынын социалдык-маданий чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөрдү болжолдоо;

✓ адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнө анын айлана-чөйрөгө ыңгайлашуусунун негизги каражаты катары баа берүү жана Кыргыз Республикасындагы

экономикалык ишмердүүлүктүн негизги түрлөрүн (мал чарбасы, дыйканчылык, элдик кол өнөрчүлүк) аныктоо;

✓ географиялык документтерди талдоо жана чечмелөө (карталар, диаграммалар, сүрөттөр, илимий, картографиялык, статистикалык тексттер).

3. Кыргыз Республикасынын ЧАРБАСЫ

✓ □ социалдык жана экономикалык географиянын негизги терминдерине: демография, эмгек ресурстары, миграция, эмиграция, иммиграция, улуттук экономика, импорт, экспорт, тармактар аралык комплекс, инфраструктура, интенсивдүү, экстенсивдүү өнүктүрүү, мелиорация, мелиорация, калдык сактоочу жай, эркин экономикалык аймак (ЭЭА) жана башкаларга түшүндүрмө берет;

✓ республиканын экономикасын өнүктүрүүнү жөнгө салуучу ченемдик документтерди талдоо;

✓ тармактардын эл чарбасы үчүн маанисин аныктоо үчүн республиканын эл чарбасынын структурасын баяндоо;

✓ өндүрүштү уюштуруунун формаларын жана өнөр жай менен айыл чарбасынын негизги тармактарын жайгаштыруу факторлорун түшүндүрүү;

✓ республиканын жана региондордун экономикасынын тармактарын өнүктүрүүнүн жалпы өзгөчөлүктөрүн, тенденцияларын жана көйгөйлөрүн салыштыруу;

✓ Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык райондоруна салыштырмалуу графикалык жана картографиялык талдоо жүргүзүүдө зарыл маалыматтарды алуу үчүн салттуу жана заманбап изилдөө ыкмаларын колдонуу;

✓ картадан номенклатураны көрсөтүү жана аны контурдук картага түшүрүү;

✓ Кыргызстандын жаратылыш ресурстары: жер, отун-энергетикалык, гидрологиялык, минералдык сырьелук, агроклиматтык, биологиялык ресурстар менен камсыз болушуна баа берүү;

✓ өз аймагынын, республиканын пайдалуу кендерин жана башка жаратылыш ресурстарын картадан табуу;

✓ жаратылыш ресурстарын бөлүштүрүү менен экономиканы өнүктүрүүнүн ортосундагы себеп-натыйжалык байланышты белгилөө

✓ республикада өндүрүштүк объектилердин жайгашуусуна табигый жана социалдык факторлордун таасирин талдоо;

✓ тоо-кен комплекси (радиоактивдүү өндүрүш калдыктары), түстүү металлургия ишканалары (калдыктары), гидроэнергетика (энергияны керектөө көйгөйлөрү), агроөнөр жай комплекстери (айыл чарба жерлерин сарамжалсыз пайдалануу) тарабынан түзүлгөн экологиялык көйгөйлөрдү түшүндүрүү;

✓ республикада өндүрүштүн жайгашуусуна табигый жана социалдык факторлордун таасирин талдоо;

✓ Кыргыз Республикасынын экономикалык потенциалы, адистештирилген тармактары, ири ишканалары жөнүндө маалыматтын ар кандай булактарынан алынган маалыматтарды талдоо;

✓ географиялык кубулуштардын жана процесстердин республиканын экономикасына тийгизген таасири боюнча ар кандай географиялык булактардан алынган окуу материалдарын талдоо.

4. Кыргыз Республикасын туруктуу экономикалык жана социалдык өнүктүрүү стратегиясы

✓ жаратылышты, коомду, дүйнөнү туруктуу өнүктүрүүнүн негизги идеясын кайра иштеп чыгат жана климаттын өзгөрүшүнүн, биоартүрдүүлүктүн кыскарышынын себептерин аныктоо;

✓ республиканын экономикасын өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо үчүн Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүгө өтүү концепциясын талдоо;

- ✓ республиканын жаратылыш ресурстарын туруктуу өнүктүрүүнүн негизги багыттарын аныктоо үчүн экономиканы өнүктүрүүнү жөнгө салуучу ченемдик документтерди талдоо;
- ✓ республикада орун алган көйгөйлөргө баа берүү: тоолуу ландшафттардын, гидроэнергетикалык комплекстин туруктуулугунун бузулушуна алып келген транспорттук каттамдардын иштешине жана мөнгүлөрдүн эрүү проблемаларына; агроенер жай комплекси жана айыл чарба жерлерин рационалдуу эмес пайдалануу;
- ✓ “жашыл экономиканын” принциптерин түшүндүрүү;
- ✓ Кыргыз Республикасында “жашыл” экономиканы өнүктүрүү жолдорун сунуштоо;
- ✓ Кыргыз Республикасынын жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча техникалык каражаттардын жана маалыматтык технологиялардын жардамы менен долбоорлоо жана илимий-изилдөө тапшырмаларын өз алдынча иштеп чыгууга жана экономикалык жактан натыйжалуу чечимдерди табууга;
- ✓ республиканын экономикасын жаратылыш ресурстары менен камсыз кылуу көйгөйлөрүн чечүүнүн мүмкүн болуучу жолдорун, республиканын экономикасын өнүктүрүүдөгү мүмкүн болуучу тобокелдиктерди жана тоскоолдуктарды болжолдоо жана долбоорлоо;
- ✓ өлкөнүн социалдык, демографиялык жана экономикалык өнүгүү маселелерин чечүүгө багытталган илимий-изилдөө иштерин долбоорлоо;
- ✓ табияттагы, экономиканын өнүгүшүнө жана жайгашуусуна, калктын санынын жана курамынын өзгөрүшүнө болжолдоолорду түзүүгө;
- ✓ керектөөчүнүн жеке тандоосун кароодо продукциянын жашоо циклдерин изилдөө;
- ✓ картадан экологиялык коркунучу бар аймакты аныктоо.

5. Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык ррегиондоруна экономикалык жана социалдык мүнөздөмө

- ✓ географиялык маалыматтын ар кандай булактарын талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын жана анын облустарынын экономикалык-географиялык мүнөздөмөлөрүн түзүүгө;
- ✓ региондорго комплекстүү мүнөздөмө берүү үчүн экономиканын алдыңкы тармактарын аныктоо;
- ✓ калктуу конуштарды жана турак жайларды табигый кырсыктардан коргоонун жолдорун долбоорлоо (сейсмикалык туруктуу курулуш, жантаймаларды жана жээктерди бекемдөө ж.б.);
- ✓ Кыргыз Республикасынын токойлорун жана жайыттарын, мөнгүлөрүн, суусун, отун жана сырьесун сактоо жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча долбоорлорду иштеп чыгуу;
- ✓ айыл чарба жумуштарынын циклине байланышкан үрп-адаттарды, ырым-жырымдарды, жүрүм-турум нормаларын калыптандырууга айлана-чөйрөнүн таасирин талдоо жана баалоо;
- ✓ Кыргыз Республикасынын региондорунун табигый-экономикалык системаларынын типтүү геомаданий өзгөчөлүктөрүнө жана өзгөчөлүктөрүнө баа берүү;
- ✓ экономиканын тармактарын өнүктүрүүнүн жалпы өзгөчөлүктөрүн, тенденцияларын жана көйгөйлөрүн, республиканын жана региондордун табигый-экономикалык шарттарынын жана жаратылыш-чарбалык системаларынын региондук айырмачылыктарын аныктоо;
- ✓ ар түрдүү мазмундагы карталарды колдонуу менен аймактардын татаал экономикалык-географиялык мүнөздөмөлөрүн түзүшөт.

6. Өзү жашаган аймакка экономикалык жана социалдык мүнөздөмө

- ✓ адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн таасири астында жаратылыштын ар кандай компоненттеринин мүмкүн болуучу өзгөрүүлөрүн болжолдоо;

- ✓ экологияга олуттуу таасир этүүчү экономиканын тармактарын аныктоо;
- ✓ экологиялык көйгөйлөрдү чечүү боюнча иш-аракеттердин болжолдуу планын жана аны ишке ашыруунун алгоритмин түзүү;
- ✓ техногендик кырсыктардын мүмкүн болуучу тобокелдиктерин баалоо, мындай тобокелдиктерди азайтуунун мүмкүн болгон жолдорун сунуштоо;
- ✓ экономикалык ишмердүүлүктүн ар кандай секторлорундагы экономикалык жана социалдык абалды көз карандысыз талдоонун негизинде пайда болгон көйгөйлөрдү аныктоо жана баалоо.

Х КЛАСС
ДҮЙНӨНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ.
ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ (I бөлүк)
(34 саат., жкмасына 1 саат) (1 саат резерв)

КИРИШҮҮ (1 саат)

Дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы, сабактын предмети жана милдеттери. Географиялык изилдөөлөрдүн методдору. Коомдун туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу боюнча практикалык маселелерди чечүүдө дүйнөнүн социалдык-экономикалык географиясынын ролу.

1-БӨЛҮМ. АДАМДЫН ЖЕРДИН ӨНҮГҮҮСҮ (32 саат)

Тема 1. Адамзаттын географиялык тарыхы (2 саат)

Адамзаттын биосферадагы орду. Техногенез. Ноосфера. Планетанын өнүгүшүнүн азыркы кездеги масштабдары. Географиялык чөйрө жана туруктуу өнүгүү. Туруктуу өнүгүүнүн моделдери, принциптери жана 17 максаты. Экологиялык көз караш. Экологиялык этика.

Тема 2. Жаратылыш ресурстары – коомдун жашоосунун негизи (6 саат)

Жаратылыш менен коомдун ортосундагы "зат алмашуу". Ресурстар менен камсыз кылуу жана жаратылышты башкаруу. Жаратылышты рационалдуу жана иррационалдуу башкаруу. Дүйнөлүк жаратылыш ресурстары: минералдык, жер, суу, токой, агроклиматтык, рекреациялык, Дүйнөлүк океандын ресурстары, альтернативдик энергия булактары. Жаратылышты башкаруунун заманбап туруксуз модели. Экологиялык кризис. Жаратылышты коргоо иши жана экологиялык саясат. Экологиялык проблемаларды чечуунун жолдору.

Практикалык иш №1. Практикалык иш «Сууну күнүмдүк турмушта сарамжалдуу пайдалануу боюнча плакаттарды жасоо».

Практикалык иш №2. «Калдыктарды өзүнчө чогултууну уюштуруу боюнча жылдын иш планын иштеп чыгуу».

Тема 3. Жер планетасындагы адам (7 саат)

Калктын саны жана өсүү чектери. Калктын көбөйүшүнүн биринчи жана экинчи түрлөрү. Демографиялык кризис жана калктын жарылуусу. Калктын составы жана структурасы. Калктын гендердик, расалык, этникалык жана диний курамы. Эмгек ресурстары. Жумушсуздук. Калкты жайгаштыруу жана отурукташуу формалары. Шаар жана айыл калкы. Урбанизация, анын деңгээли жана көрсөткүчтөрү. Калктын миграциясы, анын түрлөрү жана миграциянын себептери. Калктын жашоо деңгээли жана сапаты.

Практикалык (долбоордук) иш №3. Долбоордун темасы: «Экономикалык санкциялардын өлкөнүн экономикасынын өнүгүшүнө жана үй-бүлөнүн бакубаттуулугунун деңгээлине тийгизген таасири».

Практикалык (изилдөө) иш №4. Ар кайсы мамлекеттердеги үй-бүлөлөрдүн бакубаттуулугунун деңгээлин салыштырыңыз: жогорку өнүккөн, өнүгүп келе жаткан, өнүкпөгөн. Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли менен үй-бүлөнүн бакубаттуулугунун деңгээлинин ортосундагы байланышты аныктоо.

Практикалык (изилдөө) иш № 5. ГИСти жана башка маалымат булактарын колдонуу менен дүйнөнүн табигый кырсыктар болгон аймактарынын тизмесин түзүңүз. Алардын кесепеттерин, анын ичинде материалдык зыянды талдоо. Табигый кырсыктан жапа чеккен үй-бүлөнүн экономикасын калыбына келтирүү моделин сунуштоо.

Практикалык иш № 6. Калктын жаш жана жыныстык курамына мүнөздөмө бергиле жана статистикалык маалыматтардын негизинде дүйнө өлкөлөрүнүн биринин демографиялык процесстерин сүрөттөп бергиле (милдеттүү эмес), жыныстык жана жаштык пирамидаларды кургула. (Жеке иш).

1) калктын жаш курактык топтору жана жыныстык курамы боюнча бөлүштүрүлүшү боюнча сунушталган статистикалык маалыматтарды талдоо:

- ар кандай курактык топтордун салыштырмалуу санын аныктоо (тигил же бул жаштын басымдуулугу);
  - ар бир курактык топтордо эркектер менен аялдардын катышын аныктоо.
- 2) Жаштык жана жыныстык түзүлүштүн өзгөчөлүктөрүнө жалпыланган мүнөздөмө бергиле.
  - 3) Колдо болгон маалыматтардын негизинде жыныс жана жаш пирамидасын түзүңүз.
  - 4) Өлкөгө мүнөздүү калктын кайра өндүрүшүнүн түрү жөнүндө корутунду чыгарыңыз.

Тема 4. Дүйнөнүн саясий картасы (4 саат)

Саясий картанын калыптануу тарыхы. Дүйнөнүн саясий картасына эл аралык мамилелердин таасири. Өлкөлөрдүн классификациясы жана типологиясы. Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөр. Дүйнө өлкөлөрүнүн саясий (мамлекеттик) режими, башкаруу формалары, башкаруу формалары. башкаруу моделдери. Саясий география жана геосаясат.

№7-8 практикалык иш. Ар кандай критерийлер боюнча дүйнө өлкөлөрүнүн классификациясын иштеп чыгуу. (Топтук же жуптук иш.) 1) Атластын карталарын ("Дүйнөнүн физикалык картасы", "Дүйнөнүн саясий түзүлүшү", "Табигый өсүш жана калктын саны") колдонуп, өлкөлөрдү классификациялаңыз (бир атрибутту тандоонун негизинде): • географиялык жайгашуусу боюнча (жээк, ички, арал, жарым арал, архипелаг өлкөлөрү); • аймактын аянтынын өлчөмү боюнча (микромамлекеттер, аянты боюнча орто өлкөлөр, аянты боюнча эң ири өлкөлөр); • башкаруу формасы боюнча (республика, монархия); • административдик-аймактык түзүлүш формасы боюнча (унитардык мамлекеттер, федерациялар, конфедерациялар); • калкы боюнча (эң чоңу - калкы 500 миллиондон ашык адам; чоңу - 100-500 миллион калкы бар; ортосу - 50-100 миллион калкы бар; 10-50 миллион калкы менен калкынын саны 10 миллиондон ашпаган); • калктын составы боюнча (бир этностук; эки улуттуу; көп улуттуу). 2) Өлкөлөрдүн типологиялык ассоциациясын (сапаттык мүнөздөмөлөрдүн негизинде) аткарыңыз.

Тема 5. Илимий-техникалык революция жана дүйнөлүк экономика (4 саат)

Илимий-техникалык революция (ИТР) жана анын этаптары. Илимий-техникалык революциянын мүнөздүү белгилери жана составдык бөлүгү. Жаратылыштын жана коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн этаптары. Дүйнөлүк экономиканын калыптануу тарыхы. Эмгектин эл аралык географиялык бөлүнүшү. Эл аралык адистик. Эл аралык экономикалык интеграция. Экономикалык турмушту интернационалдаштырууда трансулуттук корпорациялардын (ТНК) ролу. Азыркы дүйнөлүк экономиканын тармактык жана аймактык түзүлүшү. Дүйнөлүк экономиканын негизги моделдери. Дүйнөлүк экономиканын тармактарын жайгаштыруу факторлору. Илимий-техникалык прогресс (ИТП) жана дүйнөлүк экономика, калдыксыз жана энергияны үнөмдөөчү технологиялар, “жашыл экономика”.

Практикалык иш № 9. Өлкө калкынын бакубаттуулугунун деңгээлине жана жашоо узактыгынын деңгээлине баа бериңиз (мугалимдин тандоосу боюнча).

Тема 6. Дүйнөлүк чарбанын тармактарынын географиясы (9 саат)

өнөр жай географиясы (энергетика, металлургия, машина куруу, химия өнөр жайы жана башка тармактар). Айыл чарбасынын географиясы. Транспорт, туризм, кызмат көрсөтүү, ИКТтехнологиялар географиясы. ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк жаратылыш жана маданий мурас объектилери. Дүйнөлүк экономикалык байланыштар.

Практикалык (изилдөө) иш № 10. Жаратылыш ресурстарынын болушу менен өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлинин ортосундагы болгон байланыштарды талдоо (Япониянын мисалында, мунайды экспорттоочу өлкөлөрдүн бири жана дээрлик белгилүү жаратылыш ресурстарынын толук топтому бар өлкөлөр). «Өлкөнүн жаратылыш ресурстук потенциалынын анын социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээлине тийгизген таасири» темасы.

Практикалык (изилдөө) иш №11. «ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк жаратылыш жана маданий мурас объектилеринин бири боюнча саякат» аттуу чакан эссе даярдаңыз.

Практикалык (изилдөө) иш № 12. Ар бир өлкөнүн калкынын жыргалчылыгынын деңгээлинин анын жаратылыш-ресурстук потенциалынан көз карандылыгын аныктоо белгилүү бир өлкөлөрдү изилдөөнүн же дүйнөнүн региондорун изилдөөнүн негизинде жүргүзүлүшү мүмкүн..

КҮТҮЛҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР

10 КЛАСС

✓ Өлкөлөрдү аймагы, калкы, социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли боюнча классификациялоо.

✓ Саясий картаны түзүүнүн ар кандай этаптарындагы өзгөрүүлөрдүн себеп-натыйжа байланышын түзүңүз, XX-кылымдын аягы – XXI кылымдын башындагы маанилүү геосаясий окуяларга мисал келтириңиз.

✓ Кыргызстандын башкаруу формаларын жана аймактык-административдик түзүлүшүн дүйнөнүн башка өлкөлөрү менен салыштырыңыз.

✓ Гендердик ролдордун тарыхый табиятын түшүнүү, өлкөнүн же аймактын экономикалык жана саясий өнүгүүсүнө ылайык гендердик ролдордун өзгөрүшүн түшүндүрүү.

✓ Өлкөнүн саясий жана географиялык абалы анын өнүгүшүнө кандай таасир тийгизерин аныктоо.

✓ Кен байлыктарынын ири бассейндери контурдук картада көрсөтүлгөн.

✓ Жаратылыш ресурстарынын түрлөрүн классификациялоо, алардын түзүлүшүн аныктоо, системалаштыруу таблицасын түзүү.

✓ «Тектоникалык түзүлүш» жана «Дүйнөнүн кен байлыктары» карталарын салыштырып, жер кыртышында пайдалуу кендердин таралуу мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндө тыянак чыгаргыла.

✓ Жаратылыш ресурстарынын азайышы менен байланышкан көйгөйлөрдү баалоо.

✓ Өлкөлөрдүн аймагынын тарыхый, географиялык жана азыркы аталыштарынын маанисин ачып берүү.

✓ Картадан өлкөлөрдүн маданий жана тарыхый жерлерин атаңыз жана көрсөтүңүз.

✓ Өлкөлөрдүн жашоо образы, каада-салты, илимий-техникалык жетишкендиктери жөнүндө маалыматтарды табуу жана жалпылоо.

✓ Географиялык объекттин, аймактын сүрөтүн түзүү (милдеттүү эмес) жана аны керектүү формада көрсөтүү (презентация, карта, плакат ж.б.).

✓ Демографиялык көрсөткүчтөрдү, демографиялык саясаттын түрлөрүн, айрым региондордо жана өлкөлөрдө жаш жана жыныстык пирамидаларды салыштыруу, калктын курамындагы жана жашоо деңгээлиндеги айырмачылыктар жөнүндө корутундуларды түзүү.

✓ Элдерди негизги тил үй-бүлөлөрү боюнча топтогула, “Заманбап дүйнөдөгү дүйнөлүк диндер” деген темада билдирүү даярдагыла (каалаган формада).

✓ Өлкөнүн өнүгүүсү үчүн ички жана тышкы миграциянын себептерин жана кесепеттерин талкуулоо.

✓ Табигый, социалдык-экономикалык жана саясий факторлор калктын бөлүштүрүлүшүнө кандай таасир тийгизерин аныктоо.

✓ Кыргызстан менен башка мамлекеттердин геомаданий өз ара аракеттенүүсүнүн мисалдарын келтириңиз, алардын өлкөнүн өнүгүшүнө тийгизген таасирин талкуулаңыз.

✓ Контурдук картада дүйнөнүн шаарланган аймактары, мегаполистери, ири шаарлары көрсөтүлгөн.

- ✓ Дүйнөлүк жер фондунун көлөмүнө, структурасына жана өзгөрүүсүнө экономикалык ишмердүүлүк кандай таасир этээрин аныктоо.
- ✓ Дүйнөнүн айрым ири аймактарынын жана өлкөлөрүнүн жер, токой ресурстары, дарыялардын агымы ресурстары менен камсыз болушуна баа бериңиз.
- ✓ Жаратылышты сарамжалдуу жана иррационалдуу пайдалануу боюнча мисалдарды келтириңиз, таза суу көйгөйү жөнүндө айтып бериңиз.
- ✓ Литосферанын, гидросферанын, атмосферанын булгануу булактарын аныктоо, алардын булганышынын кесепеттерин талкуулоо.
- ✓ Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүнүн жолдорунун оң жана терс жактарын аныктоо, экологиялык ишмердүүлүктө дүйнөлүк коомчулуктун ролун көрсөтүү.
- ✓ Экологиялык маданияттын баалуулук-укуктук түшүнүктөрүн түшүндүрүү, күнүмдүк жүрүм-турум деңгээлинде экологиялык адеп-ахлак нормаларын сактоо.
- ✓ Туулган жердин (өлкөнүн, планетанын башка аймагынын) жыргалчылыгы жөнүндөгү идеялардын негизинде жаткан критерийлерди аныктаңыз.
- ✓ Тандалган жердин социалдык шарттарын жалпы кабыл алынган көрсөткүчтөрдүн бирине (экономикалык бакубаттуулук, ден соолук, билим берүү, тышкы жашоо шарттары, социалдык чөйрө, теңчилик, эс алуу) боюнча изилдөөгө катышуу.
- ✓ Түзүлгөн визуализациялардын негизинде (карталар, диаграммалар, графиктер, фотоматериалдар, изилдөөнүн натыйжалары көрсөтүлөт.
- ✓ “Мен өзүмдүн (же башка) өлкөмдүн шарттарын жакшыртуу үчүн эмне кыла алам?” долбоорун иштеп чыгууга жана презентациялоого катышуу, изилдөөнүн жүрүшүндө пайда болгон көйгөйлөрдү чечүү боюнча пландарды иштеп чыгуу, мүмкүн болсо, өз сунуштарын бийлик органдары, же кырдаалды өздөрү ондоого.
- ✓ Илимий-техникалык революциянын таасири астында илимде, техникада жана технологияда, өндүрүштө жана башкарууда болгон өзгөрүүлөргө мисал келтиргиле.
- ✓ «Айрым факторлордун жана илимий-техникалык революциянын өндүрүштү жайгаштырууга тийгизген таасири» деген темада көйгөйлүү баяндама даярдагыла.
- ✓ Дүйнөлүк экономиканын тармактарына кеңири мүнөздөмө берүү (милдеттүү эмес).
- ✓ Ар кайсы региондордо басымдуу болгон транспорттун түрлөрүн аныктоо, анын региондордун бири үчүн өнүгүүсүнө баа берүү жана болжолдоо.
- ✓ Эл аралык туризмдин негизги багыттарынын картасын түзүү, жаратылыш жана маданий-тарыхый эстеликтери айкалышкан аймактарды аныктоо, изилдөөнүн жыйынтыктарын көрсөтүү.
- ✓ Чоң шаарларда жашоо адамдын ден соолугуна мүмкүн болуучу коркунучтарды аныктаңыз, планетанын эң булганган шаарларына мисал келтириңиз.
- ✓ Энергиянын түрлөрүн айлана-чөйрөнү булгоочу таасиринин даражасы боюнча салыштырыңыз, альтернативдик энергиянын оң жана терс жактары боюнча отчет даярдаңыз.
- ✓ Шаар чөйрөсүндөгү, өнөр жайдагы, айыл чарбадагы, транспорт системасындагы заманбап экотехнологияларга мисал келтиргиле.
- ✓ Туулган жердин (өлкөнүн, жер шарынын башка бөлүгүнүн) экологиялык паспортун түзүү.
- ✓ Экономиканын белгилүү бир тармагынын кесиптери жөнүндө маалыматтарды табуу жана талдоо (милдеттүү эмес), кесиптин маанилүү мүнөздөмөлөрү, кесиптин адамга койгон талаптары, актуалдуулугу боюнча отчет даярдоо.
- ✓ Мугалимдин жардамы менен алардын ыктарын, кызыгуусун, жөндөмүн, мүмкүнчүлүктөрүн аныкташат.
- ✓ Келечекте каалаган кесибин тандоо, алардын жеке сапаттарын тандап алган кесиптин адамга койгон талаптары менен салыштыруу.

- ✓ Мүмкүн болсо, алар тандаган кесиптин өкүлдөрү менен сүйлөшүп, алардын эмне жумуш экенин, эмнени жакшы көрөрүн жана эмне үчүн бул адистикти каяктан окуп жатканын такташат.
- ✓ Ата-энелери менен келечектеги кесиптик пландарын талкуулагыла.

XI КЛАСС
ДҮЙНӨНҮН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ.
ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ (II бөлүк)
(34 саат., жкмасына 1 саат) (2 саат резерв)

КИРИШҮҮ (2 саат)

Дүйнөнүн тарыхый-географиялык аймактары: Европа, Чет элдик Азия, Африка, Австралия, Америка. Тандоо белгилери. Социалдык-экономикалык айырмачылыктар. Экономикалык күчтүн дүйнөлүк борборлору. Өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө жалпы мүнөздөмө.

2-БӨЛҮМ. ӨЛКӨЛӨР ЖАНА РЕГИОНДАР (30 саат)

Тема 1. Европа (5 саат)

Батыш, Түндүк, Түштүк жана Чыгыш Европа субрегиондорго жалпы мүнөздөмө. Өлкөлөр: Германия, Франция, Улуу Британия.

Аймактын ачылышынын жана отурукташуунун тарыхый-географиялык аспектилери. Региондордун (өлкөлөрдүн) географиялык оригиналдуулугу. Жаратылыш ресурстарынын айырмачылыктары. Демографиялык абал. Калктын жайгашуусу жана миграциясы. Чарбаны уюштуруу (өнөр жай, айыл чарба, транспорт). Дүйнөнүн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн чарбалык адистешүүсү. Дүйнөнүн аймактарындагы жана өлкөлөрүндөгү субрегионалдык чарбалык айырмачылыктар. Илим жана финансы: технопарктер, технополистер, региондун (өлкөнүн) банк борборлору. Глобалдык геосаясий, демографиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр. Дүйнө өлкөлөрүндөгү адамзаттын дүйнөлүк табигый жана маданий мурастары.

Практикалык иш № 1. Чет элдик Европанын контур картасына «Көгүлтүр агым» жана «Түндүк агым» магистралдык газ түтүктөрүн стрелкалардын жардамы менен түшүрүңүз;

Практикалык иш №2. Европанын эки өлкөсүнүн транспорттук системаларын салыштыруу. Болжолдуу салыштыруунун планы: 1) транспорт тармагынын конфигурациясын жана тыгыздыгын баалоо (жалпысынан транспорттун түрү боюнча); 2) аймактын ресурстук потенциалын ишке ашырууда транспорттун айрым түрлөрүнүн ролун аныктоо; негизги транспорт түйүндөрүн аныктоо; 3) факторлорду тандоо: тарыхый, табигый, экономикалык, саясий.

Практикалык иш №3. Контурдук карта менен иштөө.

1) Дунай суу жолунда жайгашкан өлкөлөрдү атагыла жана картага белгилегиле.

2) Ири дарыялардын төмөнкү агымында жайгашкан, экономикалык өнүгүүсүнүн жогорку деңгээли менен айырмаланган шаарларды белгилегиле. Дарыялардын жогорку агымында жайгашкан шаарларды картага түшүрүңүз. (Жуптук иш.).

Тема 2. Азия (9 саат)

Азиянын субрегиондоруна жалпы мүнөздөмө – Түндүк-Чыгыш, Борбордук, Чыгыш, Түштүк-Чыгыш, Түштүк-Батыш, Түштүк. Өлкөлөр: Россия, Кытай, Япония, Индия, Түштүк Корея. Кыргызстан дүйнөлүк географиялык мейкиндиктин субъектиси катары. Жакынкы чет өлкөлөр: Казакстан, Тажикстан, Өзбекстан.

Аймактын ачылышынын жана отурукташуунун тарыхый-географиялык аспектилери. Региондордун (өлкөлөрдүн) географиялык оригиналдуулугу. Жаратылыш ресурстарынын айырмачылыктары. Демографиялык абал. Калкты жайгаштыруу жана миграциясы. Чарбаны уюштуруу (өнөр жай, айыл чарба, транспорт). Дүйнөнүн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн чарбалык адистешүүсү. Дүйнөнүн аймактарындагы жана өлкөлөрүндөгү субрегионалдык чарбалык айырмачылыктар. Илим жана финансы: технопарктер, технополистер, региондун (өлкөнүн) банк борборлору. Глобалдык геосаясий, демографиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр. Дүйнө өлкөлөрүндөгү адамзаттын дүйнөлүк табигый жана маданий мурастары.

Практикалык иш №4. Контурдук картага жүктөрдү Польшадан (Варшава) Аргентинага (Буэнос-Айреске), Кытайдан (Пекин) Венгрияга (Будапешт) ташуунун маршруттарын түзүңүз.

Практикалык иш № 5. Аймакты, ресурстарды, калктын санын жана жыштыгын, өнөр жайын, айыл чарбасын баалоо критерийлерин колдонуу менен Россиянын (Батыш жана Чыгыш) экономикалык зоналарынын картасын түзүү

Практикалык иш №6. Кытайдын экономикалык зоналарына (Батыш, Борбордук, Чыгыш) салыштырмалуу мүнөздөмө бергиле.

Тема 4. Африка (3 саат)

Африканын субрегиондоруна жалпы мүнөздөмө – Түндүк Африка, Батыш Африка, Борбордук Африка, Чыгыш Африка, Түштүк Африка. Өлкөлөр: Түштүк Африка, Египет, Алжир.

Аймактын ачылышынын жана отурукташуунун тарыхый-географиялык аспекти. Региондордун (өлкөлөрдүн) географиялык оригиналдуулугу. Жаратылыш ресурстарынын айырмачылыктары. Демографиялык абал. Калкты жайгаштыруу жана миграциясы. Чарбаны уюштуруу (өнөр жай, айыл чарба, транспорт). Дүйнөнүн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн чарбалык адистешүүсү. Дүйнөнүн аймактарындагы жана өлкөлөрүндөгү субрегионалдык чарбалык айырмачылыктар. Илим жана финансы: технопарктер, технополистер, региондун (өлкөнүн) банк борборлору. Глобалдык геосаясий, демографиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр. Дүйнө өлкөлөрүндөгү адамзаттын дүйнөлүк табигый жана маданий мурастары.

Практикалык иш № 7. Алжир менен Эфиопиянын экономикасында айыл чарбасынын ролу жөнүндө статистикалык маалыматтарды талдоонун негизинде салыштыруу. Африканын субрегиондорун контурдук картага белгилениз.

Практикалык иш № 8. Африка өлкөлөрүнүн биринин геомаданий мейкиндигин изилдөө (милдеттүү эмес).

Тема 5. Америка (6 саат)

Американын субрегиондоруна жалпы мүнөздөмөсү – Түндүк, Латын. Өлкөлөр: АКШ, Канада, Бразилия, Мексика.

Аймактын ачылышынын жана отурукташуунун тарыхый-географиялык аспекти. Региондордун (өлкөлөрдүн) географиялык оригиналдуулугу. Жаратылыш ресурстарынын айырмачылыктары. Демографиялык абал. Калкты жайгаштыруу жана миграциясы. Чарбаны уюштуруу (өнөр жай, айыл чарба, транспорт). Дүйнөнүн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн чарбалык адистешүүсү. Дүйнөнүн аймактарындагы жана өлкөлөрүндөгү субрегионалдык чарбалык айырмачылыктары. Илим жана финансы: технопарктер, технополистер, региондун (өлкөнүн) банк борборлору. Глобалдык геосаясий, демографиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр. Дүйнө өлкөлөрүндөгү адамзаттын дүйнөлүк табигый жана маданий мурастары.

Практикалык (долбоордук) иш №9. Дүйнө жүзү боюнча саякат. Майрам күндөрү дүйнө жүзү боюнча саякаттоо маршрутун иштеп чыгуу сунушталууда. Каникулдун узактыгы 14 күн же 24 күн. Транспорттун ар кандай түрлөрүнүн мүмкүнчүлүктөрүн талдоо. Транспорттун, жатакананын, жеке муктаждыктарын канааттандыруунун баасын аныктоо. Кредит алууну ойлонуп көрүңүз. Насыя алууда пайда жана тобокелдиктерди баалоо. Шарттарды камсыз кылуу: камсыздандыруу окуясы болгон учурда камсыздандыруу төлөмдөрү; банк эсебинде акча сактоо, банк картасын колдонуу. Маршрут өтө турган өлкөлөрдүн валюталарынын курстарын чагылдырыңыз.

Практикалык иш №10. Африканын демографиялык абалын жана демографиялык саясатынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Практикалык иш № 11. Африканын субрегиондорунун (тандоо менен) жаратылыш ресурстары менен камсыз болушун баалоо.

1. Тема 6. Австралия жана Океания (3 саат)

Австралия, Океания - аймактарына жалпы мүнөздөмө –. Өлкөлөр: Австралия.

Аймактын ачылышынын жана отурукташуунун тарыхый-географиялык аспектилерин. Региондордун (өлкөлөрдүн) географиялык оригиналдуулугу. Жаратылыш ресурстарынын айырмачылыктары. Демографиялык абал. Калкты жайгаштыруу жана миграциясы. Чарбаны уюштуруу (өнөр жай, айыл чарба, транспорт). Дүйнөнүн аймактарынын жана өлкөлөрүнүн чарбалык адистешүүсү. Дүйнөнүн аймактарындагы жана өлкөлөрүндөгү субрегионалдык чарбалык айырмачылыктары. Илим жана финансы: технопарктер, технополистер, региондун (өлкөнүн) банк борборлору. Глобалдык геосаясий, демографиялык, экономикалык, социалдык, экологиялык көйгөйлөр. Дүйнө өлкөлөрүндөгү адамзаттын дүйнөлүк табигый жана маданий мурастары.

Практикалык иш №12. Австралиянын, Океаниянын минералдык, жер, суу жана токой ресурстарын баалоо.

Иш алгоритми:

1. Австралияда, Океанияда минералдык, жер, суу жана токой ресурстарынын бар экендиги жөнүндө маалыматтарды табыңыз
2. Жаратылыш ресурстарынын негизги түрлөрүнүн запастары жана өндүрүшү боюнча статистикалык маалыматтарды талдоо, Австралия менен Океаниядагы минералдык, жер, суу жана токой ресурстарын салыштыруу.
3. Австралиянын жана Океаниянын ресурстарын баалаңыз
4. Натыйжаларды таблицкага жазыңыз.

	ресурстардын түрлөрү			
	Минералдык	Жер	Суу	Ток ой
Австрали				
Океания				

3-БӨЛҮМ. АДАМЗАТТЫН ГЛОБАЛДЫК ПРОБЛЕМАЛАРЫ, АЛАРДЫ ЧЕЧҮҮНҮН ҮКМАЛАРЫ ЖАНА ЖОЛДАРЫ (4 саат)

Адамзаттын глобалдык проблемалары: экологиялык проблема, демографиялык проблема, тынчтык жана куралсыздануу проблемасы (глобалдык этникалык кризис), азык-түлүк проблемасы, энергетикалык жана чийки зат маселеси, өлкөлөрдүн экономикасынын артта калган өнүгүү проблемасы, адамдардын ден соолугунун көйгөйү, глобалдык жылуулук маселеси, көйгөй дүйнөлүк океандын ресурстарын пайдалануу, космосту тынчтык максатта ездештуруу проблемасы. Глобалдык прогноздор, гипотезалар жана долбоорлор. Туруктуу өнүгүүнүн стратегиясы.

Практикалык (изилдөө) иш № 13. Айрым экологиялык көйгөйлөр (чөлгө айлануу, токой катмарынын бузулушу, парниктик эффект, климаттын өзгөрүшү, озон тешиктеринин пайда болушу, кеңири аймактардын радиациялык булганышы, типтүү эмес оорулардын эпидемиялары, түрлөрдүн кыскарышы жана биологиялык ар түрдүүлүк ж.б.).

КҮТҮЛҮҮЧҮ НАТЫЙЖАЛАР

11 КЛАСС

- ✓ Өлкөлөрдүн белгилүү бир аймакка тиешелүүлүгүн аныктоо, өлкөлөрдүн региондук бөлүштүрүлүшүнүн алкагында классификация схемаларын түзүү.
- ✓ Өлкөлөрдү мамлекеттик түзүлүшү жана аймактык-административдик түзүлүшү боюнча салыштырыңыз.
- ✓ Европанын саясий картасындагы өзгөрүүлөрдүн себептерин аныктагыла, Азия менен Африкадагы аймактык талаштарга жана чек ара чырларына мисал келтиргиле.

- ✓ Кызматташтык жана коопсуздук боюнча эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгүн баяндоо, заманбап дүйнөдөгү геосаясий чечимдерге өз көз карашын билдирүү.
- ✓ Окулган аймактын (өлкөнүн) саясий-географиялык жана экономикалык-географиялык абалына салыштырмалуу баа берүү.
- ✓ Аймактын (өлкөнүн) ачылыш жана отурукташуу тарыхы, топонимикасы боюнча баяндама даярдоо.
- ✓ Контурдук картада аймактын (өлкөнүн) жайгашкан жерин жана географиялык номенклатурасын көрсөтөт.
- ✓ Жер кыртышында минералдык ресурстардын бирдей эмес таралышынын себептерин жана ири кендердин болушу менен изилденип жаткан өлкөнүн экономикасынын ортосундагы байланышты талкуулоо.
- ✓ Контурдук картада пайдалуу кендердин ар кандай түрлөрүнүн ири кендери жайгашкан жерди көрсөтүнүз.
- ✓ Мисалдар өлкөнүн экономикалык өнүгүү деңгээли менен аны жер, суу, гидроэнергетика, агроклиматтык жана жаратылыш-рекреациялык ресурстар менен камсыз кылуунун ортосундагы байланышты көрсөтөт.
- ✓ Кайсы мамлекет жашайт, кандай элдер түзүшөт жана мекендейт, анын жакынкы жана алыскы чет мамлекеттерден кандай окшоштуктары жана айырмачылыктары бар, Кыргызстандын географиялык мейкиндиги табигый, маданий комплекс катары кандай роль ойноорун талдап, өз баасын берет. , анын элдеринин ментали-тетинин калыптанышында экономикалык жана башка кубулуштар, коомдун енуугушунун кандай перспективалары бар.
- ✓ Ар бир аймактагы кайсы бир өлкөнүн геомаданий мейкиндигине изилдөө жүргүзүү.
- ✓ Өлкө (регион) жөнүндө негизги маалыматтарды (тили, валютасы, салттуу тамактары ж.б.), маданияттын жана коомдогу жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн (кандай бизнес жүргүзүү керек, кандай кийинүү керек, эмне жөнүндө сүйлөшүү керек) жөнүндө отчетторду даярдоо , бизнес жана үй чарбасы менен кантип байланышса болот.
- ✓ Изилденген аймактын (өлкөнүн) калкына жалпы мүнөздөмө беришет.
- ✓ Миграция процесстеринин себептерин жана кесепеттерин, алардын изилденген региондордо жана өлкөлөрдө коомдун өнүгүшүнө тийгизген таасирин талкуулоо.
- ✓ Изилденген аймактардын жана өлкөлөрдүн контурдук карталарында ири шаарлар жана метрополитандар көрсөтүлгөн.
- ✓ Тарыхый-географиялык маалыматтардын негизинде этникалык жана диний курамынын татаалдыгын, изилденип жаткан аймактын (өлкөнүн) материалдык маданиятына тийгизген таасирин түшүндүрүшөт.
- ✓ Окулган өлкөлөрдөгү улуттук каада-салттарды, символдорду, материалдык жана руханий маданият эстеликтерине мисал келтирип, сүрөттөп беришет.
- ✓ Глобализмдин жактоочулары менен антиглобалисттердин идеяларындагы айырмачылыктарды табыңыз, бул маселе боюнча өз пикирин билдиришет.
- ✓ Глобалдык маселелерди изилдөө, визуалдаштыруу жана коомчулукка тартуулоо (милдеттүү эмес).
- ✓ Глобалдык көйгөйлөр дүйнөнүн ар кайсы аймактарында кандайча көрүнөөрүн, алар бири-бири менен кандай байланышта экенин талкуулашат.
- ✓ Алар глобалдык көйгөйлөрдү “глобалдык”, атүгүл “регионалдык” гана чечүүгө болбойт деген позицияны талашып, аларды чечүү мамлекеттерден жана аймактардан башталышы керек.
- ✓ Туруктуу өнүгүүнүн концепциясын, принциптерин, компоненттерин ачып берүү, туруктуулуктун факторлорун универсалдуу баалуулуктар менен байланыштыруу.
- ✓ Глобалдык прогноздор, гипотезалар жана долбоорлор боюнча ар кандай көз караштарды чагылдыруу, өз көз карашын билдирүү.

✓ «Ар бир адам муну жасай алат» долбоорун иштеп чыгууга жана презентациялоого катышуу, анда алар мүмкүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү изилдеп, энергияны эффективдүү пайдаланууну жана энергияны үнөмдөөнү уюштуруу, айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин азайтуу боюнча өз чараларын сунушташат.

✓ Изилденген аймактарда дүйнөлүк экономикалык күчтүн борборлорун (супер өлкөлөр, мунай өндүрүүчү өлкөлөр, жаңы индустриалдык өлкөлөр), эл аралык географиялык эмгек бөлүштүрүүдө “өлкө жүзүн” аныктоочу экономиканын тармактарын бөлүштүрүү.

✓ Айыл чарбасынын жайгашуу жана өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, изилденип жаткан аймактарда жана өлкөлөрдө басымдуу транспорттун түрлөрүн аныктоо, анын өлкөлөр ортосундагы коммуникациялардагы ролуна баа берүү.

✓ Карталарга жана окуу китебинин текстине ылайык Кыргызстанга жана изилденген аймактарга жана өлкөлөргө мүнөздүү керектөөчү жана экспорттук товарлар (өсүмдүктөр) аныкталат.

✓ Контурдук картада негизги өнөр жай борборлору, негизги айыл чарба өсүмдүктөрүн өндүрүү аймактары, изилденген аймактардагы жана өлкөлөрдөгү ири порттор көрсөтүлгөн.

✓ Региондорду жана өлкөлөрдү бизнес жүргүзүү жолдору боюнча салыштырыңыз (рационалдуу, иррационалдуу).

✓ Чарбалык иштин айлана-чөйрөгө тийгизген таасиринин масштабдарына мисал келтиргиле, изилденген аймактарда жана өлкөлөрдө экологиялык көйгөйлөрдү аныкташат.

✓ "Технополис", "технопарк" деген түшүнүктөрдү ачып, контурдук карталарда алардын аймактарда жана өлкөлөрдө жайгашкан жерин белгилениз, экономикага жана айлана-чөйрөнү коргоого тийгизген таасирин мисалдар менен келтиришет.

✓ Эркектер менен аялдардын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсүнүн гендердик аспектилерин түшүндүрүшөт.

✓ Кыргызстандын жана изилденген региондор менен өлкөлөрдүн экологиялык көйгөйлөрүн чечүү боюнча өз көз карашын сунушташат.

✓ Географиялык өзгөчөлүктөргө жараша кесиптер кандайча айырмаланары, мамлекеттик түзүлүш же аймак, экономика жана технология коомдун ар түрдүү кесиптерге болгон муктаждыктарынын өзгөрүшүнө кандай таасир этээри жөнүндө айтып беришет.

✓ Жашоонун кайсы тармагында жана эмне үчүн кеңири көз карашы, мейкиндик мамилелерин жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн түшүнгөн, аларды практикада колдоно билген адистер ийгиликтүү боло аларын аныктап, “География жана ийгилик” деген темада аргументтүү эссе жазуу же презентация даярдоо.

✓ Кызыкчылыктарын, жөндөмдүүлүктөрүн, кесиптик ишинин мотивдерин талдоонун негизинде максаттардын тизмесин түзүшөт, келечектеги өздөрүнүн сунуштаган ишмердүүлүгүнүн коомдук турмушунун чөйрөсүн аныкташат.

✓ Өзүнүн жеке максаттарын коомдун керектөөлөрү менен салыштыруу, андан аркы кесиптик билимге карата өз аракеттерин пландаштыруу.

ОКУУЧУЛАРДЫН ОКУУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИН БААЛОО

Окуучулардын жетишкендиктерин баалоодо баалоонун салттуу (практикалык иштерди баалоо, жазуу, оозеки) жана салттуу эмес (окуучулардын окуу ишмердүүлүгүнө жана жүрүм-турумуна) үзгүлтүксүз байкоо жүргүзүүдө портфолиону, окуу долбоорлорун, изилдөө иштерин, өзүн-өзү баалоо ыкмаларын колдонуу сунушталат.

Компетенттүүлүк мамилени ишке ашыруунун бир жолу-билим берүү процессинде PISA форматында тапшырмаларды түзүү жана колдонуу. PISA форматындагы тапшырмалардын өзгөчөлүгү анын шарттары менен суроолору биринчи караганда көз карандысыз жана бири-бири менен байланышпагандай көрүнөтс. Шарттарды жана суроолорду байланыштыруу окуучунун милдети болуп аны чечүү үчүн жеке тажрыйбаны, кошумча маалыматты пайдалануу аркылуу контекст менен иштөө зарыл. Демек, PISA тапшырмаларынын дизайны-алар көбүнчө турмуштук практикадан алынган кырдаалды сүрөттөп берет. Тапшырмалардын шарттары да, суроонун формасы да предметтик кырдаалга тыгыз байланган эмес. Ошондуктан, турмуштук кырдаалды предметтин окуу материалы менен байланыштыруу кыйынчылыкта болот. Ар бир тапшырма – чечимди талап кылып, жагдайды, кырдаалды чечмелөөнү талап кылат. Тапшырмаларды аткаруу үчүн жеке тажрыйба, кошумча маалыматтарды колдонуунун талап кылат, анткени, ал тапшырмалардын мүнөзү интеграцияланган билимдердин топтомунан турат.

Тесттик тапшырмаларды колдонууда төмөнкүлөргө көңүл буруу зарыл: баалоо жүргүзүү убактысы, баалануучу материалдардын мазмунунун көлөмү, окуучулардын даярдык деңгээли, ар бир классты баалоону уюштуруунун реалдуу мүмкүнчүлүктөрү ж. б.

Баалоо формасына же методуна карабастан, баалоонун бардык түрлөрүнүн өз ара байланышы эске алынышы керек: диагностикалык, формативдик жана суммативдик. Бирок, ошол эле учурда формативдик баалоого өзгөчө көңүл буруу керек.

Окуучулардын билим жетишкендиктерин баалоо География боюнча предметтик стандартта аныкталган күтүлүчү натыйжалардан келип чыгат:

Репродуктивдик (I деңгээли) окуучулардын үлгүнүн (иш-аракетти аткаруунун белгиленген алгоритмине) ылайык аткаруусу менен мүнөздөлөт;

Продуктивдүү (II деңгээли) - үйрөнгөн теориялык билимди тааныш эмес кырдаалда колдонуу менен мүнөздөлөт;

Чыгармачылык (III деңгээли) – окуу маселелерин өз алдынча чечүүнү билдирет.

География боюнча окуучулардын жетишкендиктерин баалоо ченемдери

Окуучулардын окуу жетишкендиктерин баалоонун натыйжасы белги (баа) болуп саналат. Окуучулардын ишинин натыйжаларын баалоодо географиялык түшүнүктөрдү колдонуунун тууралыгына, конкреттүүлүгүнө, өз алдынчалыгына, системалуулугуна, ырааттуулугуна жана негиздүүлүгүнө көңүл буруу зарыл. аныктоо. Окуу жетишкендиктерин баалоо окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн, жөндөмдөрүн, кызыгуусун жана муктаждыктарын эске алууну камтыйт.

Оозеки жоопторду баалоо

"5" белгиси (баа), эгерде окуучулар:

түшүнүктөрдүн, кубулуштардын жана мыйзам ченемдүүлүктөрдүн, теориялардын, өз ара байланыштардын маңызын түшүнүү менен программалык материалдын көлөмүн түшүндүрүшөт;

жоопту конкреттүү мисалдар, фактылар менен негиздешет, өз алдынча жана аргументтүү талдоо, жалпылоо, корутунду жасашат;

өзү жыйынтык чыгарат, жооп берүүдө окуу китебинин текстин сөзмө-сөз кайталабайт, материалды географиялык тил менен баяндайт;

диаграммаларды, диаграммаларды, маалымдама материалдарды, окуу китебин, кошумча адабияттарды, баштапкы булактарды өз алдынча колдонот;

бирден ашык кемчиликке жол бербейт, ал оңой оңдолот;

ГИС-технологиялар, Интернет - ресурстар менен иштейт алат, өз алдынча текст даярдайт, слайд-презентацияларды жана класстын алдында маалыматтарды презентациялайт.

"4" белгиси (баа), эгерде окуучулар:

окуу материалында негизги идеяларды өз алдынча бөлүп көрсөтөт;
өз алдынча жалпылайт, тыянак чыгарат, оозеки жана жазууда илимий фактыларды, аныктамаларды, терминдерди ж.б. колдонот.;

окуу материалдарын оозеки жана жазуу жүзүндө баяндоодо географиялык мамилелерди колдонушат;

. географиялык карталар менен иштөө чеберчилигине ээ жана аны кантип колдонууну билишет;

кээ бир кемчиликтер менен ката кетиришет жана аларды мугалимдин колдоосу менен өз алдынча ондой алышат;

мугалимдин кошумча суроолоруна тийиштүү туура жоопторду беришет;

илимий терминдерди колдонууда, байкоолордон жана тажрыйбалардан тыянактарда жана жалпылоолордо түшүнүктөрдүн аныктамалары толук эмес, анча-мынча так эместиктерди берет.

"3" белгиси (баа), эгерде окуучулар:

окуу материалынын негизги мазмунун билишет, бирок материал ырааттуу эмес, фрагменттүү түрдө баяндалат;

ойлорун жалпылоодо айрым жөндөмдөрдүн калыптанышы жетишсиз жана аларда ката кетиришет;

географиялык терминологияны, түшүнүктөрдүн аныктамасын пайдаланууда ката жана так эместиктерге жол беришет;

байкоолордон, фактылардан, тажрыйбалардан тыянактарды жана жалпылоолорду далилдөө үчүн колдонулбайт;

маселелерди чечүүдө, жаратылыш кубулуштарын түшүндүрүүдө теориялык билимдерди колдонууда кыйынчылыктар жаралат;

окуу китебинин текстин чыгарууда айрым теорияларды, фактыларды, кубулуштарды, процесстерди жетишсиз түшүнгөндүктөн бир-эки одоно ката кетирилет;

географиялык номенклатураны начар билет, компасты, масштабды ж. б. колдонууну билбейт.;

мугалимдин жетектөөчү суроолорунун жардамы менен гана жооп берет же толуктайт.

"2" белгиси (баа), эгерде окуучулар:

окуу материалынын негизги мазмунун ачып бербейт, жыйынтык чыгарбайт жана жалпылабайт;

окуу материалынын негизги бөлүгүн түшүнүшпөйт;

маселелерди үлгү боюнча чече алышпайт;

оозеки жана жазуу жүзүндө жооп берүүдө (бир суроого) мугалимдин жардамы менен да ондолбой турган экиден ашык ката кетирилет;

географиялык карталар менен иштөөдө 5-6 ката кетиришет.

Өз алдынча иштерди баалоо

"5" белгиси (баа), эгерде окуучулар өз эмгектеринде ката жана кемчилик кетирбесе (бирден ашык кемчилик кетирбесе) коюлат.

"4" белгиси (баа), эгерде окуучулар ишти толугу менен аткарышса, бирден ашык эмес ката жана бир кемчилик (же экиден ашык кемчилик).

" 3 " белгиси (баа) окуучулар иштин жарымынан кем эмес аткарып, 4-5 кемчиликтер бар болсо, эки одоно каталар болгон учурда коюлат.

"2" белгиси (баа) , эгерде окуучулар нормадан ашкан каталарды жана кемчиликтерди кетирип, тапшырманын жарымынан туура аткарган болсо коюлат.

"1" белгиси (баа) окуучулар тапшырманы туура эмес же бардык тапшырмалардын 10% эле үлүшүн туура аткарган убакта коюлат.

География боюнча практикалык жана өз алдынча иштердин аткарылышын баалоо

"5" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

жумуш толугу менен аткарылып, ырааттуулукту, өз алдынчалуулукту сактоо менен керектүү адабияттарды, шилтемелерди, ресурстарды колдонсо;

тапшырмаларды өз алдынча аткаруу менен таза, тыкан, эрежелерин сактоо менен аткарылган учурда.

"4" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

Практикалык лык иштерди толук көлөмдө жана өз алдынча аткарышса;

тапшырманы аткарууда болгон зарыл ырааттуулукту сактоо менен бир аз катачылыктар болсо (айрым аймактарды же өлкөлөрдү мүнөздөөдө типтүү Пландын пункттарын алмаштырып алса ж. б. у.с.);

колдонулган булактардын, ресурстардын тизмеси көрсөтүлсө;

иштин натыйжаларын жасалгалоодо так эместиктер болгон учурда.

"3" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

мугалимдин, досторунун жардамы менен аткарылса ;

убагында так аткарылбаса, атлас карталары, статистикалык материалдар, ресурстар, географиялык куралдар менен иштөөдө кыйынчылык болсо.

"2" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

тапшырманы аткарууга даяр эмес болсо;

иштин мазмуну коюлган окуу максатка толугу менен карама-каршы келет;

теориялык материалды билбейт жана өз алдынча иштөө жөндөмү жок;

тапшырмаларды мугалимдин жана теңтуштардын жардамы менен аткара албасанатыйжасыз.

Географиялык карта жана башка булактар менен иштөө жөндөмүн баалоо

"5" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

тапшырманы аткарууда маалыматтын булактарын, ресурстарын тандоо иштин мазмунуна шайкеш келет;

географиялык аймактарды, объекттерди сүрөттөөдө же мүнөздөөнүн планын туура колдоно алса;

корутундуларды өз алдынча түзүү жана иштин натыйжаларын тыкан аткара алса.

"4" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

тапшырманын мазмунуна туура келген булактарды туура жана толук тандай алса; карттарды, адабияттарды, ресурстарды пайдаланууда жана натыйжаларды жазууда так эместикте болсо.

"3" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

тапшырманын мазмунуна туура келген негизги булактарды туура пайдаланса;

тыянактарды чыгарууда түзүүдөгү так эместиктер болсо;

натыйжаларды белгилөөдө каталар кетирилсе.

"2" белгиси (баа) коюлат. Эгерде:

адабияттарды, ресурстарды тандоодо жана колдонууда көндүмдөрү жок болсо;

тапшырманы аткарууда жана натыйжаларды жазууда олуттуу каталар кетирилсе.

Контурдук карта менен ишти аткарууга коюлуучу талаптар

Картаны билүү жана аны менен иштөөнү билүү азыркы дүйнөдө грамматика жана математиканы билүүдөн кем эмес маанилүү. Контурдук картадагы практикалык жана өз алдынча иштер атлас жана окуу китептеринин карталарын, ошондой эле тапшырмаларды сүрөттөө болуп эсептелет.

Жалпы билим берүү уюмдарынын программаларынын мазмунуна ылайык окуучулардын компетенттүүлүгүн баалоо жана көндүмдөрүн бышыктоо максатында география боюнча практикалык сабактарында контурдук карталар жана башка карталардын бардык түрлөрү менен иштөөдө Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам

чыгаруу жыйыны (07.03.2002-ж.ж.) кабыл алган "Геодезия жана картография жөнүндө" КР мыйзамына ылайык техникалык шарттардын негизинде жүргүзүлүшү зарыл.

1. Атластын картасынын мазмунун кайра тартпаш керек, конкреттүү тапшырманы гана аткаруу керек, "ашыкча маалыматты" колдонбоңуз.

2. Өзүңүздү багыптоо үчүн контурдук картада көрсөтүлгөн аймактын контурун кадимки географиялык карта менен салыштырыңыз. Негизги тоолор менен дарыялар кайда экендигин аныктаңыз.

3. Объектилердин бири-бирине тоскоол болбошу үчүн, аларды белгилөө кандай тартипте аткарылышы керектигин ойлонуп көрүңүз.

4. Контурдук картадагы бардык иштер жакшы жылмаланган жөнөкөй же түстүү карандаштар менен жасалат. Карталарда калем же маркерлер менен иштөөгө болбойт.

5. Бардык суу объектилери (дарыялар, көлдөр, суу сактагычтар) көк түс менен түшүрүлөт. Бардык орография (рельеф) кара түстө жазылат, эгерде кошумча тапшырма жок болсо.

6. Бардык объектилердин аталыштарын колдонуу үчүн басма шрифт колдонулушу керек. Аталыштар баш тамга менен башталышы керек. Контур картасы абдан тыкан толтурулат, тамгалар кичинекей жана так болушу керек. Тапшырма грамматикалык катасыз, тыкан аткарылышы керек.

7. Сызыктуу объектилердин аттары, мисалы, тоолор, картага баткыдай кылып, узундугу боюнча жазылышы керек. Тоо кыркаларынын аттары тоонун бүт узундугу боюнча жазылат.

8. Дарыялардын аталыштарына эки жолу жазылат: башатында жана куйган жеринде. Эгер дарыянын узундугу чоң болсо, анын аты үч жолу жазылат. Аттары дарыялардын агымы боюнча узунунан жазылат.

9. Тапшырмага жараша объектилерди жөнөкөй карандаш менен штрихтеп же тиешелүү түстөргө боесо болот. Типографиялык карталарда кабыл алынган түстөрдү колдонууга аракет кылыңыз (атластагы карталарды караңыз).

10. Өрөөн же көл сыяктуу аймакты белгилөөдө бул объектилердин чек аралары сызыктар менен белгиленбейт, анын аталышы өрөөндүн аймагын же көлдүн акваториясын көрсөтөт.

11. Географиялык объектилердин аттарын параллелдерди же меридиандарды бойлото жазылат.

12. Эгерде объекттин аталышы картада жайгаштырылбаса, анда ага сан менен жазып, картанын төмөн жагында, "шарттуу белгилер" графасында, бул цифра эмнени билдирерин жазылат. Ошондой эле майда объекттер дагы сандар же тамгалар менен белгиленип, картанын "шарттуу белгилер" графасында лүп жазылат.

13. Картада сүрөттөлгөн бардык объекттер картанын легендасында чагылдырылууга тийиш, анын ичинде толтуруу (түстөр), штрих, белгилер, шилтемелер ж.б. карта легендасында ар кандай түстүү белгилеменин чечмелениши болууга тийиш.

14. Шарттуу белгилерде система болушу керек. Карталарды толтурууда картографиялык эрежени сакталууга тийиш.

СУНУШТАЛУУЧУ АДАБИЯТТАР

1. Кыргыз Республикасынын Президентинин "инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндө" Жарлыгы, 29-январь, 2021-ж. УП, 1.

2. 2021-2040-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү стратегиясы

3. 2021-2040-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү программасы. 1-тиркеме (4-май, 2021-жыл, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомуна карата) 200

4. 2021-2030-жылдарга Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы.
5. Кыргыз Республикасынын мектептик жалпы билим берүүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты. Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 22-июлундагы № 393 токтому
6. География боюнча предметтик стандарт (6-11-класстар). Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар кеңеши (КБА) тарабынан жактырылган №7 токтом, 11.11. 2022 жыл.
7. Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү. "Жол картасы", ЮНЕСКО. 2022
8. Билим берүүнүн максаттары туруктуу өнүгүү үчүн. Окуу максаттары. ЮНЕСКО. 2017
9. Жоопкерчиликтүү керектөө жана айлана-чөйрө. Окуучулар үчүн окуу-методикалык колдонмо /түз. Дуйшенова Ж. К., Джунушалиева К. К., Мамбетакунов У. Э. Бишкек, 2020
10. Жоопкерчиликтүү керектөө жана айлана-чөйрө. Мугалимдер үчүн окуу-методикалык колдонмо. /түз. Дуйшенова Ж. К., Джунушалиева К. К., Мамбетакунов У. Э. Бишкек, 2020